

Інститут історії України АН України

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

І.Т.Лісевич

**У затінку двоглавого орла
(польська національна меншина
на Наддніпрянській Україні
в другій половині ХІХ ст. —
на початку ХХ ст.)**

Київ 1993

ЛІСЕВИЧ ІВАН ТИМОФІЙОВИЧ — к.і.н., ст.науковий співробітник
Інституту історії України АН України.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*,
В.М.Даниленко, *В.С.Коваль*, *Н.А.Шип*, *В.А.Смолій*, *О.І.Ганжа*
(відповідальний секретар), *І.С.Хміль*.

Літературний редактор *В.В.Стехун*
Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*
Коректор *Л.В.Бузіашвілі*
Набір підготувала *І.М.Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

§ 1. Політика царизму щодо польської меншини після 1863 р.

Як уже видно із заголовку праці, вона охоплює приблизно півстоліття — з 60-х років XIX ст. до революції 1917 р. Чому саме цей останній рік взято за верхню цезуру досліджуваного періоду, гадаю, зрозуміло і особливих пояснень не вимагає. Щодо нижньої його цезури то тут, очевидно, необхідні деякі уточнення.

Дві основні події визначили саме такі нижні хронологічні рамки. Перша — польське національно-визвольне повстання 1863-1864 рр. Після поразки його учасники зазнали жорстоких репресій. Перша їх хвиля розпочалася ще після поразки повстання 1830-1831 рр. Вважається, що серед російських самодержавців XIX ст. найбільш деспотичним і жорстоким був Микола I, прозваний Палкіним. Він, однак, м'якше поставився тоді до поляків, ніж "ліберал" Олександр II після повстання 1863 р.

Нова хвиля репресій була справжнім дев'ятим валом. Обмеження національних і культурних прав польського народу досягло критичної межі. Усе було спрямоване на русифікацію польських земель з тим, щоб з часом і самого слова "поляк" не було чути. Фактично вже навіть не вживалася назва "Царство (Королівство) Польське", хоч після повстання 1830-1831 рр. воно вже було лише формальною ознакою адміністративної одиниці, куди входили польські

землі, загарбані Російською імперією. Офіційно вживалася інша назва — "Привіслінський край", а потім і взагалі — "Привіслінські губернії".

Особливо жорсткий режим щодо польської національної меншини був встановлений в західних губерніях імперії, куди входили й три губернії Південно-Західного краю — Київська, Волинська та Подільська, тобто фактично вся Правобережна Україна, крім її півдня. Царське самодержавство всіма можливими способами намагалося витіснити звідси поляків, а вакуум заповнити росіянами, коротше кажучи, одних колонізаторів в Україні замінити іншими.

Звичайно, справжні плани щодо поляків царизм старанно маскував. Після повстання Олександр II своїм рескриптом обіцяв відновити ряд їх вольностей і прав, а насправді ж проводилася послідовна політика, спрямована на повну ліквідацію залишків як громадянських, так і національних прав польського народу.

Царським повелінням від 27 травня 1864 р. в західних губерніях, включаючи Правобережну Україну, полякам і навіть особам, одруженим з польками, було заборонено займати адміністративні посади (1). Воно залишалося в силі аж до революції 1917 р, принаймні в Південно-Західному краї, що підтверджувалося розпорядженнями й конкретними діями царських властей в цьому напрямі (2). Всіх поляків в установах замінили росіянами, і надалі перших туди не допускали. Граф Грохольський, наприклад, у 1880 р. був обраний почесним мировим суддею (щось на зразок судді на громадських засадах) Вінницької округи Подільської губернії, але йому було відмовлено стати ним через польське походження (3). Навіть такі суто технічні посади, як секретар з'їздів мирових суддів (ці з'їзди відігравали роль теперішніх пленумів судів) та їх помічники, полякам було заборонено займати (4). Особа, у якої дружина була полькою, не мала права займати таку "високу" посаду, як волосний писар (5).

З 1864 р. в Південно-Західному краї було заборонено не лише друкувати, а й продавати будь-які книги польською мовою, в тому числі букварі, календарі і т.д. (6) Хоча пізніше від цієї заборони були певні відступи), категорично було підтверджено впроваджену ще до повстання 1863 р. заборону вживати в усіх установах польську мову, вести нею будь-яку документацію, навіть у приватних маєтках не дозволялося вживати її в розмовах із селянами і в розрахунках з ними

(7). Так житель містечка Шумська на Волині поляк А.Заржіцький був посаджений в 1870 р. до в'язниці за те, що не хотів говорити російською мовою (щоправда, можливо до цього справа не дійшла б, якби він не сказав, що не бачить потреби розмовляти по-російськи, адже незабаром відновиться незалежність Польщі (8). Не дозволялося вживати польську мову і в рахунках та бухгалтерських книгах, навіть в аптеках. Лікарі і провізори, які користувалися нею, підлягали штрафам (9). Полякам (як, до речі, і євреям) взагалі заборонили відкривати в Південно-Західному краї нові аптеки, а за тими з них, хто вже їх тримав, було встановлено поліцейський нагляд (10).

Залишалася в силі введена ще після поразки повстання 1830 р. заборона робити будь-які вивіски і написи польською мовою, включаючи об'єкти торгівлі, побутового обслуговування тощо (11). Всі вивіски мали бути лише російською мовою, хоч діялося це на Україні (12). Навіть у приватних магазинах преїскуранти, які належали полякам, могли бути, як виняток, за спеціальним дозволом віддруковані двома мовами: російською і польською. Таке послаблення щодо преїскурантів стало даватися уже в останні роки існування царської імперії, на початку XX століття (13).

Щоправда, розпорядження від 8 грудня 1865 р. про заборону встановлення вивісок і написів польською мовою в магазинах Указом Миколи II від 12 грудня 1904 р. було скасоване. Однак на місцях не в міру послужливі високі місцеві начальники продовжували гнути стару лінію і навіть при цьому ще й перегинали палку. Так, 18 вересня 1909 р. подільський губернатор Ейлер видав циркуляр, яким начальникам поліції ставилося в обов'язок не допускати в повітах вивісок не тільки польською мовою, а й навіть змішаних (польською і російською) текстів, замінити їх скрізь вивісками виключно російськими. Київському генерал-губернатору довелось дещо поправити запопадливого адміністратора і скасувати його рішення.

Водночас генерал-губернатор Південно-Західного краю у пам'ятній записці до уряду від 23 січня 1914 р. писав, що така поблажливість щодо поляків ні до чого доброго не приведе. Останнім, писав він, вона на руку, оскільки вони намагаються "завоювати право громадянства цій мові", а наслідком цього буде в свою чергу ополячення краю і заподіяння великої шкоди російській справі. Вже й так,

зазначалося далі в записці, в громадських установах "сплошь и рядом" чується польська мова, поляки-прохачі навіть намагаються звертатись до чиновників польською мовою, і лише після того як останні категорично заявляють, що вони польської мови не розуміють, переходять на російську мову (14). До пам'ятної записки було додано список київських магазинів та інших підприємств, на яких є вивіски польською мовою. Таких у Києві тоді налічувалося за моїми підрахунками 54, з них 39 — на Хрещатику, по 9 — на Прорізній і колишній Миколаївській вулицях, 7 — на Великій Підвальній, 4 — на Пушкінській і т.д. (15)

Рука поліції безцеремонно втручалася й у приватне життя поляків, якщо там помічалися якісь національні мотиви. Так, у 1868 р. на поміщиків Житомирського повіту Є.Совінську і сім'ю Пшиборовських було накладено штраф за зберігання польських пісень, наявність у них фотографій осіб, одягнутих у національний одяг, й за інші подібні речі (16). І такі випадки були непоодинокі, про що свідчать архівні документи (17). Так, волосний писар у Луцькому повіті на Волині Ю.Малишевський був звільнений з роботи тільки за те, що зробив напис на хресті по-польськи (18).

У своєму жорстокому намірі задушити все польське царські власті доходили до межі абсурду. Кучерам і берейторам, наприклад, було заборонено вживати кінську упряж, яка називалася "краківські хомути", оскільки Краків — польське місто, а отже, назва хомутів могла б комусь нагадувати про Польщу. За самими кучерами та іншою прислугою в Південно-Західному краї у польських домах було встановлено нагляд поліції (19).

Проводячи цілеспрямовану політику русифікації краю, царизм пильно стежив, щоб своїх людей не дискримінували тут навіть і в приватному секторі, хоч, здавалося б, приватна власність — річ священна і недоторканна, і ніхто до неї не повинен мати діла. Так, у 1867 р. було заведено справу по звинуваченню адміністратора Городищенського цукрового заводу Козаковського в заміні на заводі службовців-росіян поляками (20).

У 1911 р. полковник царської жандармерії бив тривогу доповідною "бумагою" про те, що на залізничній станції Здолбунів, де він ніс службу, беруть машиністами, монтерами, конторщиками поляків, що, ясна річ, викликає (тут улюблений хвист усіх служителів абсолютизму) обурення народу.

Полковник писав, що ніби-то хтось з робітників-росіян залізничного вузла приходив до нього і скаржився на таке неподобство з боку поляків. Жандарм просив своє начальство вжити відповідних заходів (21). Як видно з архівної справи, жандармерія не дрімала.

Поліцейський режим щодо поляків тривав з певними нюансами аж до революції 1917 р. Запровадив його, як уже зазначалося, імператор Микола I, неухильно продовжував Олександр II, далі — його син Олександр III. Мінялися царі, проте нічого не змінювалося в правовому становищі поляків.

У 1894 р. помер російський імператор Олександр III. Всю квінтесенцію його державної політики щодо поляків з похвальною прямоотою і відвертістю висловив губернатор Волинської губернії Суходольський у своєму "всеподданейшем отчете" Миколі II за 1894 р. На початку свого річного звіту він звинувачував польську інтелігенцію губернії, яка значно переважала тоді на Волині, в тому, що вона недостатньо висловлювала почуття "неподдельного сочувствия народному русскому горю" у зв'язку зі смертю Олександра III. Такі ремствування видаються більш ніж дивними, оскільки буквально через кілька рядків губернатор не без гордості писав, нібито всі заходи покійного царя "були з незмінною сталістю і твердістю спрямовані на зміцнення в населення свідомості, що споконвіку російська (?) і православна Волинь назавжди повинна залишитись такою, і що підтримання національної єдності з поляками не більш як нездійсненна мрія. Служачи російській справі, всі заходи останнього царствування в цьому відношенні були спрямовані на те, щоб відняти у поляків будь-яку можливість діяти на користь відродження в межах Російської держави своєї національно-польської державності" (22). То чому ж поляки повинні були обливатись сльозами за такого царя?

Але не краще стало їм жити і за наступного, останнього царя Миколи II. Як зазначав білоруський академік П. Горін у своїй доповіді на Міжнародному конгресі істориків у Варшаві в 1933 р., "політика Миколи II в XX ст. щодо пригноблення Польщі неухильно продовжувала традиції російських імператорів Олександра II й Олександра III — цих душителів польської культури" (23). Деякі послаблення наступили лише після революції 1905 р. (про них — нижче), але вони були дуже незначні, в цілому ця політика залишалася такою, як і раніше — жорстокою і дискримінаційною.

Вивчаючи питання про життя польської етнографічної групи в Україні при царизмі, автор зіткнувся з таким явищем, коли різні ускладнення, дискримінаційні заходи щодо неї з боку царських властей часто обминали представників найбільшої польської знаті. Вона користувалася явним покровительством з боку властей імущих. Свій свого бачив здалеку і не зачіпав. Про графів Браницьких у цьому аспекті ми ще розповімо трохи нижче. А тут наведемо інший яскравий приклад. Закони, які обмежували права поляків після повстання 1863-1864 рр., чомусь не поширювалися на князя АЛюбомирського, і про це було офіційно повідомлено, а стягнуті з його маєтку Буки на Черкащині кошти, так званий процентний збір (про нього теж ще мова попереду), були йому повернуті (24).

Водночас поміщик Сквирського повіту Л.Янковський, який неохайно висловився про ті самі закони, що обмежували права поляків, за поданням київського губернатора від 25 жовтня 1866 р. був висланий до Сибіру (25). Воістину, що дозволено Юпітеру, то не дозволено бику! — гласить давньоримське прислів'я.

§ 2. Демографічні процеси в середовищі поляків в Україні в 60—80-х роках

Друга обставина, яка хронологічно зумовлює нижню рамку прийнятої нами періодизації, — це великі реформи в Росії у 60-х роках, починаючи від скасування кріпосного права Реформи ці, як відомо, означали фактично зміну всього соціально-економічного ладу Росії, перехід її швидкими темпами до капіталізму, бурхливий розвиток промисловості, особливо на півдні України, в чому поляки, особливо вихідці з Привіслінських губерній, взяли найактивнішу участь. Слід, однак, зазначити, що царизм так боявся поляків, що з цієї причини на Правобережній Україні царські власті із запізненням почали впроваджувати частину тих великих реформ, які зрушили країну на рейки капіталістичного розвитку (міська реформа 1870 р, продовженням якої стала реформа 1892 р, судова реформа і впровадження в судах інституту присяжних засідателів та деякі інші). Впровадити ж земські установи царизм тут довго не наважувався ще й і в 90-х роках, побоюючись, щоб земськими гласними не обрали осіб польської національності (26).

Активна участь поляків, особливо вихідців із Царства Польського, або, як його вони називали з Конгресувки, у

розвитку капіталістичних відносин на східноукраїнських землях відчутно впливала і на демографічні процеси в самому середовищі польської національної меншини. За даними, опрацьованими Російським Імператорським Географічним Товариством (27), на початок досліджуваного періоду (в 1864 — 1865 рр.) демографічна ситуація поляків на Великій Україні виглядала так:

Губернії	Кількість поляків
Волинська	134 000
Катеринославська	2 000
Київська	89 000
Подільська	234 000
Полтавська	1 700—1 050
Таврійська	1 700—1 050
Харківська	1 700—1 050
Херсонська	5 000
Чернігівська	2 000

Отже, загалом налічувалося близько 470 тис. чол. З таблиці видно, по-перше, що дані про чисельність поляків на сході і півдні України наводяться тут дещо приблизно, по-друге, що абсолютна більшість польського населення була зосереджена в Правобережній Україні. На Лівобережжі й півдні України мешкало всього лише 3-4% від загальної його кількості.

Г.Марахов, посилаючись на архівні дані, наводить інші цифри — 485 тис. поляків в Правобережній Україні у 1862 р., і 500 тис. — у 1865 р. Проте він не вважає їх абсолютно достовірними і називає ще третю цифру, опубліковану в журналі "Будущность". У 1861 р. тут, за даними цього видання, мешкало 355,9 тис. поляків (28).

Однак є ще й інші дані. Генеральний штаб армії обчислював приблизну кількість поляків в Україні, щоправда вже на початку 70-х років, у 480,2 тис.чол.(а всього в імперії їх налічувалося 961,1 тис. чол. без Царства Польського). Отже, на Україну припадало 50% всіх поляків, які мешкали на території царської Росії. З них у Правобережній Україні проживало 477,6 тис. чол. (на Волині — 172 тис. чол, Київщині — 71,6 тис, на Поділлі — 233,6 тис.), а на Лівобережжі — 2,5 тис. чол. (на Полтавщині — 1520 чол, на Харківщині — 1007). В інших лівобережних і південних

губерніях України відповідної статистики не велося з огляду, як це пояснюється в дослідженні, на їх малочисельність (29).

За даними П.П.Чубинського, на той же час у трьох губерніях Південно-Західного краю налічувалося 91 тис поляків, з них на Київщині — 19,5 тис, Поділлі — 43 тис, на Волині — 91 тис. Серед них було 673 тис. дворян, 6,4 тис. міщан, 13,2 тис. — однодвірців, 5 тис. — селян (30). Ці цифри, однак, поза всяким сумнівом, явно применшені. Важко сказати, чим керувався видатний український етнограф, наводячи їх. Чи не був він введений в оману якимись не дуже достовірними даними, чи, можливо, хотів дещо применшити присутність поляків у Правобережній Україні, оскільки він гостро критикував їх за повстання 1863 р. і підтримував політику царизму щодо його учасників. Звичайно, можна зрозуміти й реакцію П.Чубинського, оскільки багато хто з поляків і далі розглядав Правобережну Україну як провінцію Польщі, виступаючи за відновлення своєї держави в кордонах 1772 р.

Цифра 500 тис також викликає сумнів, хоч і взята з архіву, бо, по-перше, дуже округла, а, по-друге, одразу ж після 1863 р. кількість поляків в Україні повинна була неминуче зменшитися, враховуючи, що багато з них загинуло, а понад три тисячі чоловік опинилися в Сибіру (31). Можливо, цією цифрою царизм хотів спростувати відомості про репресії, що пішли у широкий світ. Значно реальнішою є цифра, подана військовими, які на кінець 60-х років зафіксували зменшення чисельності поляків на 5 тис порівняно з 1862 р. Це майже відповідає кількості загиблих у боях і репресованих за участь у повстанні. Отже, найбільш вірогідною є цифра 480-485 тис, що становило приблизно 9% усього населення Правобережної України.

Надалі зростання польського населення в Україні прискорилося. Не можна не погодитися з О.Я.Манусевичем, який писав, що "зростання чисельності польського населення в непольських губерніях випереджало зростання його чисельності в Привіслінських губерніях" (32). Збільшення чисельності польського населення в непольських губерніях цей дослідник пояснює не стільки його постійним природним приростом, скільки безперервним припливом переселенців з території Царства Польського. Умови соціально-економічного розвитку останнього породжували надлишок робочої сили в польських губерніях, що викликало міграцію населення. І

якщо землероби вирушали головним чином за межі імперії і навіть за океан, то інтелігенція, різні фахівці, кваліфіковані робітники, ремісники переїжджали в своїй більшості до нових і зростаючих старих промислових центрів Росії.

Архівні й інші матеріали цілком підтверджують ці міркування московського історика. Його висновки поділяють також і польські дослідники. З цього приводу наведемо ще одну дещо задовгу (хай дарує читач) цитату з книги "Ніч у Кремлі" дуже талановитого польського письменника і публіциста Ксавери Прушинського). "...Полонія російська... Незнані, загублені покоління польського народу, — писав він. — Звідки взялися?... Перед першою світовою війною було в Росії поза землями пізнішої польської держави понад п'ять мільйонів поляків. Адже польськість в Україні і Білорусії не була тільки польськістю Потоцьких, Браницьких, Собанських чи Ліпковських, але була польськістю цілих мазурських сіл, цілих шляхетських глухих закутків, цілої сільськогосподарської адміністрації, значної частини містечок і більш великих міст: Житомира, Одеси, Мінська.... Офіційно польсько-російського співжиття не було, на ділі — було воно велике й інтенсивне. Відмова цьому національному співжиттю у благословенні призвела тільки до того, що невпинна польська експансія в царській Росії була явищем національно не врегульованим, організаційно диким, політично безплатним. Але була. З убогої Конгресувки, з незаможної Литви йшли рік у рік тисячі поляків на російську службу. Це були інженери й лікарі, адміністратори й військові, навіть купці, дрібні чиновники, шукачі наживи. Були це актори, залізничники, ремісники" (33).

Бурхливий розвиток капіталізму в Росії, становлення важкої промисловості викликали великий попит на інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників. А такі були на польських землях, і багато з них у пошуках праці й кращого заробітку перебиралися на інші терени царської імперії, в тому числі й в Україну. Цьому сприяла, зокрема, військова реформа в Росії. Новий строк військової служби — 6 років — був, звичайно, тривалим і тяжким, але це вже було все-таки не 25 років. За 6 років поляк, який служив в інших сторонах Російської імперії, встигав адаптуватися, познайомитися з місцевими людьми, опанувати російську мову, і коли приходив час повертатися додому, часто залишався працювати там де служив. Багато з

військових поляків строкової служби осіло тоді в Україні. Прискорений розвиток промисловості на півдні України створював для цього сприятливі умови. До того ж, оплата праці тут була значно вищою, ніж у Царстві Польському. Наприклад, прибулі в Кам'янське з Варшави польські металурги, мали зарплату на третину вищу, ніж дома. Особливо добре заробляв інженерно-технічний персонал. Річний зарібок інженера доходив до 20 тис. крб. Не дивно, що розбагатівши в Україні, дехто згодом відкривав тут свої заводи (34).

Інша ситуація склалася на Донбасі. Заробітки там були нижчими, ніж у Конгресуві, а умови роботи значно тяжчими. Через це багато польських робітників, яких вдалося завербувати з Польщі на роботу в шахти Донбасу, через деякий час кидали все і поверталися додому. Так, у 1897 р. агент Російсько-Донецького акціонерного товариства загітував 165 чол. з м.Домброви-Гурнічей до виїзду на роботу в Донбас на шахту "Іван". Однак через деякий час всі вони повернулися додому за винятком 10 чол., які теж облишили роботу в шахті, але влаштувалися на місцеві заводи. Проте, за свідченням сучасників, в Донбасі, мабуть, не було заводу чи шахти, де б не працювали тоді поляки, починаючи від директорів підприємств і закінчуючи найманими рядовими робітниками. Особливо багато їх працювало на заводах Юзівки. Кілька сотень налічувалося тоді й на двох металургійних заводах у Маріуполі. У 1898 р. одна бельгійська компанія спровадила з Лодзі кілька сот польських ткачів для роботи на відкритому нею у Харкові заводі канатів і джутових виробів (35).

У 80-х роках Варшавський металургійний завод взагалі переїхав майже у повному складі в Україну. В 1886 р. було підвищено мито на поставки залізної руди металургійним заводам Царства Польського, внаслідок чого вони потрапили в скрутну ситуацію. До того ж, видобуток кам'яного вугілля і залізної руди був в Україні дешевшим більш як на 30%, що й знижувало собівартість продукції металургії (36). Ось чому польські капіталісти у 80-х роках дедалі частіше звертали свої погляди на Донбас і Катеринославщину. Тим більше, що розбудова мережі залізниць в Україні у попередні два десятиліття створювала сприятливі передумови для розвитку промисловості у зазначених регіонах.

Враховуючи все це і було, зокрема, вирішено перенести на берег Дніпра, недалеко від Катеринослава, Варшавський.

металургійний завод. Разом з бельгійськими капіталістами було утворено Південно-Російську Дніпровську металургійну компанію. Місцем знаходження заводу обрано село Кам'янське (тепер — м.Дніпродзержинськ) поблизу Катеринослава. "Минуло небагато часу, — читаємо в історії заводу, — і на берегах Дніпра почали швидко підніматись будівельні крокви. Скоро сюди потягнулись ешелони з устаткуванням для зведення доменних печей, сталеплавильних агрегатів, коксових батарей, і 2 березня 1889 р. вже дала чавун перша домна металургійного заводу. Через два місяці вступили до ладу коксові печі, а ще через три задули другу доменну піч. На літо видали першу продукцію бессемерівське і мартенівське відділення..., а наприкінці 1889 р. — залізопрокатне і сталепрокатне. Керівники акціонерного товариства не помилилися у своїх розрахунках. Криворізька руда й донецьке вугілля суцільним потоком ринули на нове підприємство" (37). Разом з устаткуванням (воно надходило одночасно також і з Бельгії) в Кам'янське було перевезено частину трудового колективу Варшавського заводу, включаючи адміністративний персонал, інженерно-технічних працівників і робітників. Всього тоді сюди приїхало 600 поляків (в 90-х роках їх вже працювало 1 тис.), не рахуючи прибулих з ними членів сімей (38). 80% мешканців Кам'янського тоді становили поляки (щоправда, в 1914 р. їх уже було лише 22%) /39/.

Прибулі польські спеціалісти працювали переважно на виробництві сталі й прокату металу. Майже весь адміністративно-технічний персонал тут спочатку складався з поляків, включаючи директора, керівника технічного бюро, керівника роботи домн і т.д. У 1903 р. на заводі працювало щонайменше 15 польських інженерів (40).

Завод швидко нарощував потужності. Через три роки було задано третю домну, а ще через рік — четверту (41). В 1899 р. стала до ладу діючих і п'ята домна. Двома роками раніше дала свій перший струм заводська електростанція. Це дало можливість не тільки електрифікувати виробничі процеси на заводі, а й освітити селище. В 1893 р. в ньому було відкрито двокласне училище і народну аудиторію (щось на зразок теперішнього будинку культури з бібліотекою). На пожертвування підприємців і робітників були збудовані православна церква, католицький костіол і лютеранська кірха (42).

Завод міцно став на ноги. Навіть економічна криза, що охопила Російську імперію в 1900-1903 рр., не дуже позна-

чилася на його становищі. Виробництво чавуну в той час тут навіть значно зросло. Так, у 1899 р. його було виплавлено 11,5, а в 1903 р. — вже 13,4 млн. пудів (43).

У 1905 р. на Дніпровському заводі вже працювало 6400 робітників, діяло, крім 5 доменних печей, ще 8 мартенів, 2 прокатні та 5 рейкових станів. Підприємство виробило понад 12 млн. пудів чавуну, більш як 10 млн. пудів сталі, понад 2 млн. пудів рейок, понад 400 тис. пудів металовиробів (44).

В наступні роки завод продовжував розвиватися й розширюватися. А у технологічному відношенні він досяг рівня світових стандартів у цій галузі промисловості. Підприємство було учасником Першої всесвітньої Паризької виставки 1889 р. За високу якість прокату його тут удостоєно Великої золотої медалі, а в 1906 р. на Всеросійському нижньоновгородському ярмарку — почесного знака — Державного герба (45). Про високу якість продукції свідчило і те, що велику її частину (понад чверть підприємства) купила казна (а вона мала з чого і в кого вибирати). За пуд рейок держава платила на 45 копійок більше, ніж давали на ринку. Це приносило підприємству понад 1 млн. 100 тис. крб. додаткового прибутку. В зв'язку з будівництвом Транссибірської залізничної магістралі рейки були стратегічним товаром, на який був великий попит. З 1897 р. по 1907 р. завод поставив замовникам понад 23 тис. пудів залізничних рейок (46).

Зростав завод — і в такій же пропорції зростали прибутки його власників. Вони вклали 5 млн. крб. основного і 23 млн. облігаційного капіталу. А в 1897 р. на балансі підприємства вже налічувалося майже 20 млн. крб., а амортизаційний, облігаційний і резервний капітал становили понад 8,6 млн. крб. (47). У такій же пропорції зростав і чистий зиск підприємства. Вже за перші дев'ять місяців існування заводу його власники отримали чистого прибутку 786 тис. крб., за перші чотири роки — 4,5 млн. крб., а до 1907 р. — 18 млн. крб. Особливо швидко зростали прибутки підприємців цього заводу напередодні першої світової війни. В 1910-1911 р. вони досягали майже 4 млн. крб. (48), а напередодні першої світової війни в (1912-1913 рр.) — 573% щодо основного капіталу компанії (49). 40% капіталу належало тоді бельгійським, 33% — польським і 27% — французьким підприємцям (50).

Своїми виробничими і фінансовими досягненнями, тим, що він вийшов на провідне місце у важкій промисловості

Росії, завод великою мірою був зобов'язаний талановитому інженеру-технологу поляку Ігнацію Ясюковичу, який у 1888 р. став директором-розпорядником Кам'янського металургійного заводу. Він же в 1902 р. очолив новоутворений синдикат "Продамет" — перше акціонерне товариство по продажу виробів російських металургійних заводів.

У запеклій конкурентній боротьбі з іншими металовиробниками імперії, особливо з уральськими, "Продамет" брав гору. Напередодні першої світової війни він майже повністю монополізував виробництво і продаж металу. Вже в 1903-1904 рр. синдикат виробляв 71% загальноросійського збуту листового заліза, три чверті — балок і швелерів (51), а на 1914 р. — вже понад 85% виробів усіх металургійних заводів країни. І.Ясюковича було обрано почесним головою "Продамету".

На той час до нього входило вже 90% всіх металургійних заводів імперії (всі, крім уральських) /52/. Однак першу скрипку в синдикаті грала, безперечно, Південно-Російська металургійна компанія, флагманом якої і був Кам'янський Дніпровський завод (він, до речі, входив і до синдикату "Гвоздь", а після його розпаду — до синдикату "Проволока", як за кількістю робітників (перед революцією їх тут уже налічувалося 14,5 тис. чол.) /53/, так і за новизною устаткування та виробничих процесів.

Напередодні першої світової війни це вже було могутнє металургійне підприємство, де, крім п'яти домен обсягом до 500 кубічних метрів, діяли два мартенівські цехи з десятима печами, три бессемерівські конвертори, сім прокатних цехів, не рахуючи багатьох інших механічних, вогнетривких, енергетичних і транспортних підрозділів. Тут вироблялись найцінніші види металопродукції, в тому числі рейки, осі, бандажі. На прокаті металу застосовувалося найновіше устаткування, якого не було на багатьох металургійних підприємствах імперії, зокрема апарати Шепфа, стелажі Едвардса і т.д. Щороку на заводі виплавлялося 500 тис. т. чавуну, 370 тис. т сталі і близько 300 тис. т прокату (54).

Дніпровський металургійний завод був не єдиним підприємством у цій галузі промисловості, до створення якого доклали рук польські підприємці. Дуже часто вони виступали спільно з російськими, а більше — із західними підприємцями. Так, у 1887 р. Брянське акціонерне товариство з участю польських капіталістів збудувало металургійний завод в Олександрівську (нині — Запоріжжя). До складу

його трудового колективу входили й поляки. В 1897 р. їх частка, наприклад, становила 2% від усіх робітників підприємства (55).

Скориставшись промисловою кризою 1900-1903рр., Варшавський торговельний банк прибрав до своїх рук більшу кількість акцій Краматорської металургійної компанії (56). Їй загрозувало банкрутство, і в 1901-1905 рр. банк виділив компанії кредити на суму майже 1 млн. крб. Ці кошти пішли на розширення Краматорського металургійного заводу (56). Компанія володіла також кам'яновугільними копальнями в Хацапетівці на Донбасі. Слід сказати, що польські підприємці виявляли значний інтерес до покладів корисних копалин на півдні України, які забезпечували розвиток базових галузей важкої промисловості в цьому регіоні імперії.

Серед тих, хто в 70-і роки розвідував корисні копалини Криворіжжя, були й польські геологи. Один з них, Станіслав Конткевич, в 1881 р. став директором утвореного акціонерного товариства залізних руд, яке, щоправда, належало французьким інвесторам (57).

Зростання видобутку залізної руди і кам'яного вугілля в Україні не без участі польських підприємців витісняло збут кам'яного вугілля з Домбровського басейну. Якщо в 1894 р. вивіз цієї промислової сировини з України до Царства Польського становив лише 75%, то в 1909 р. — вже 42,8% (58).

Південно-Дніпровська компанія при підтримці одного з французьких банків вже в 1886 р. розпочала на правах оренди експлуатацію рудників залізної руди в Кривому Розі і марганцю в Городищі (59). А у 1906 р. вона взяла в оренду тоді дуже багаті Лідівські кам'яновугільні родовища (щороку давали близько 15 млн. пудів цієї сировини), Аннінські кам'яновугільні копальні в Слов'яносербському повіті, які займали територію розміром 3000 десятин, а також прибрала до своїх рук Кадіївські і Максимівські шахти, заодно відкупивши у так званого "Алмазного товариства" і Кадіївський металургійний завод. Належні компанії шахти видобули в 1906 р. 34,1 млн.т кам'яного вугілля (60).

У 1900 р. в Катеринославському повіті двоє поляків — князь Друцький-Любецький і Ю.Жулкевський — заснували гірничо-промислову компанію, яка також зайнялася експлуатацією марганцевих руд (61). Поклади залізної руди в самому Кривому Розі і в селі Новопавлівка з 1898 р. розробляла також варшавська компанія Островецьких заводів.

Рудники "Новопавлівка" і "Генрик" давали їй щороку близько 4 млн. пудів залізної руди. Свої рудники в Кривому Розі мала ще одна варшавська акціонерна компанія Хути Банкової (62). Тоді ж на зламі XIX — XX ст. варшавська акціонерна компанія Б.Ханде при фінансовій підтримці польських і німецьких банків пустила в хід рудник на Катеринославщині (а також і в Саратові) для забезпечення залізною рудою свого металургійного заводу в Ченстохові. Вона ж збудувала в Катеринославі у 1890 р. потужний завод металовиробів, що був філією її варшавського підприємства. На ньому теж працювало багато поляків, а директором був син засновника компанії (63).

Поляки причетні і до становлення машинобудування в Придніпров'ї. Наприкінці XIX ст. кілька місцевих підприємців разом з капіталістами з Царства Польського утворили Катеринославське акціонерне товариство будівництва машин і відкрили в цьому місті машинобудівний завод металургійного устаткування. Його директором, як і головою акціонерного товариства, теж були поляки. Інша група польських підприємців, теж утворивши тут свою акціонерну компанію, трохи згодом відкрила в Катеринославі і арматурний завод (64), а поляк В.Яскульський у 1894 р. в Єлисаветграді — завод устаткування для млинів. Продукція цього останнього підприємства користувалася великим попитом у тих, хто займався борошномельною справою.

Устаткування для цукрозаводів поставляв машинобудівний завод Південно-Російської компанії в Києві. Він був заснований у 1897 р. за активною участю і капіталістів з Царства Польського, і поміщиків-поляків з України. Їх представники входили до складу правління компанії. На заводі (а це було на той час одне з найбільших підприємств Києва), директором якого став поляк К.Хржаневський, працювало в той час 1200 робітників, серед них — багато поляків (65).

Зорганізувавшись у 1911 р. в Подільську акціонерну промислову компанію, група польських землевласників збудувала в Україні на базі місцевих покладів фосфоритів великий, як на ті часи, завод по виробництву суперфосфату, сірчаної та азотної кислот (66).

Всі ці численні факти про активну участь поляків у розвитку промисловості в Україні у царські часи можна, звичайно, трактувати по-різному: і як розкрадання природних багатств української землі, і як визиск трудящих (а таке

трактування було модним в недалекому минулому), і як сприяння розвитку продуктивних сил України (чимало з побудованих тоді ними підприємств і сьогодні дають продукцію, а Дніпровський металургійний завод і досі є одним з флагманів важкої промисловості в Україні). Крім того, вони давали людям роботу, а отже, шматок хліба для робітників та їхніх сімей.

"Не було недостачі і в робочих руках, — читаємо в короткому нарисі історії Дніпровського металургійного комбінату, — поруч селяни Кам'янського і навколишніх сіл, а згодом завод поповнювався робочою силою за рахунок розорених реформою 1861 р. селян губерній України, Білорусії, Центральної Росії" (67).

Заробітки тоді були значно вищі, ніж у радянські часи. До того ж, підприємці дбали і про розвиток соціально-побутової інфраструктури в містах, що виникали навколо заводів і фабрик, прикладом чого є місто Алчевськ на Донбасі.

Що стосується поляків, то в трьох губерніях Правобережної України — Київській, Подільській і Волинській, на заводах їх працювало 16,6 тис. (6,1% загальної кількості усіх робітників), а всього на Україні — 273 тис. чол. (68). В цілому ж по імперії робітники-поляки становили 23% усіх робітників, а в Європейській її частині — 2,9%. Металісти, сталевари і шахтарі становили 1/4 всієї кількості польських робітників і ремісників у царській Росії (69). Приблизно таке ж саме співвідношення спостерігалося і загалом по Україні.

§ 3. Соціальна диференціація серед поляків в українському селі

В епоху становлення нового суспільного ладу в Росії, певні демографічні зміни не могли, звичайно, не позначитися і на середовищі поляків, які мешкали в українському селі. Після скасування кріпосного права частина польських селян з перенаселених сільських районів Польщі вирушила в інші райони Російської імперії, і насамперед, в Україну, де їй осіла в тутошніх селах або ж заснувала свої поселення. Це стосується, зокрема, півдня України, де землі було тоді багато, а населення ще порівняно мало. Деякі села навколо Одеси, наприклад, у XIX ст. мали явно польські назви: Мазурівка, Яблонське, Вандалінка, Маріанівка та ін. (70).

Подібні процеси мали місце і в Правобережній Україні, особливо на Волині. Після скасування кріпосного права тут

гостро відчувався брак робочих рук. Місцеві поміщики запрошували на свої землі переселенців, у тому числі й з Царства Польського. У Волинській губернії, наприклад, за переписом 1897 р. в сільській місцевості проливало 89,9 тис. чол. — уродженців Царства Польського (71). Це не на жарт стривожило царське самодержавство. Був виданий цілий ряд законів і указів: від 7 листопада 1887 р., від 14 березня 1892 р., від 19 березня 1895 р. та ін., які ставили перешкоди цьому масовому переселенню. І лише під час першої російської революції в 1905 р. до законодавства було внесено певні послаблення в цьому питанні (72).

В соціальному плані серед польського сільського населення в Україні спостерігалася велика строкатість. Це — і безземельна та малоземельна біднота, і заможні селяни, і дрібне, середнє та великоземельне поміщицтво. Що ж до польського селянства, то воно (як і українське) було єдиною соціальною групою, яка щось виграла від повстання 1863 р. Річ у тому, що налякані царські власті намагалися повернути на свій бік селянство Правобережної України, дещо обмеживши апетити поміщиків (в абсолютній більшості це були польські поміщики). Так, у Київській губернії на початку 60-х років поляки-поміщики становили 87% всієї кількості поміщиків, на Поділлі — 89%, а на Волині — вже 93%. Всього на Правобережжі налічувалося 4,9 тис. польських поміщиків чоловічої статі. За даними Г.Марахова, вони володіли 4262,6 тис. душ селян (а всього кріпаків тут було 3040,2 душ) і 9/10 усієї землі. Водночас на Лівобережній Україні поляки становили лише близько 1% всіх поміщиків, і таке співвідношення тут залишалося до самого кінця XIX ст. — початку XX ст.) /73/. Інші, щоправда, цифри давав у свій час П.П.Чубинський, який спирався на статистичні матеріали та інші джерела. Польські поміщики, за даними, які він наводить, мали на Волині 2887 маєтків, де налічувалося 817,3 тис. кріпосних селян (18/19 усієї кількості кріпосних), на Поділлі — 1194 маєтки (а в них — 931 тис. кріпаків — 6/7) і 90% землі, на Київщині — відповідно 1412 маєтків (896,2 тис. кріпаків — 3/4) і 85% всієї землі. Отже, загалом кількість кріпаків досягала 2644,5 тис. (74). Ця цифра, як бачимо, істотно відрізняється від наведеної Г.Мараховим.

Умови звільнення селян від кріпосної залежності були на Правобережній Україні, як і в Білорусії та Литві, трохи легшими, ніж у Центральній Росії чи на Лівобережній

Україні. Тут було ліквідовано "тимчасовозобов'язаний" стан селян, запроваджено обов'язковий викуп ними землі, на 20% (а в деяких випадках — і на 35%) /75/, знижено викупні платежі, а наділи землі дещо збільшено. За законом від 19 лютого 1864 р. селяни ставали повними власниками землі, яка знаходилася в їхньому користуванні, підтверджувалися їхні сервітутні права.

У першій половині XIX ст. численний в Південно-Західному краї прошарок дрібної польської шляхти приписали в так звані однодвірці. За останньою перед скасуванням кріпосного права (1859 р.) ревізією, тут налічувалося 98,2 тис душ чоловічої статі однодвірців, які проживали на поміщицьких землях. Це без урахування тих, що мешкали на державних землях, а таких, за нашими припущеннями, налічувалося близько 25 тис., бо у всіх 9-ти західних губерніях їх було 29,6 тис душ, а тих, які мешкали на поміщицьких землях в Північно-Західному краї, — 10,5 тис. (76). Отже, співвідношення в останньому випадку було 1:10. Мабуть, воно таким залишалося й щодо тих однодвірців, які жили на державних землях. Тому, гадаємо, що названа П.Чубинським цифра явно применшена. Г.Марахов теж вважає названі П.Чубинським дані про кількість поляків в Україні (в тому числі й однодвірців) заниженими. Це ж відзначав до речі, у свій час і М.Дрогоманов (77).

У 1866 р. стан однодвірців в імперії було скасовано, а 13 лютого 1868 р. урядовим рішенням були видані "Правила для слияния образовавшихся из польской шляхты однопорцев и граждан западных губерний" з іншими, як сказано тут "городскими и сельскими обывателями" (78). Тих однодвірців-поляків, які мешкали в сільській місцевості, остаточно приписали до розряду селян, але не до окремих сіл, а до волостей, перевівши їх до стану так званих вічних чиншовиків. Частину однодвірців було, на цей раз на відміну від першої половини століття, добровільно переселено на пустуючі державні землі в степові губернії. Так, того ж 1868 р. 1240 сімей переселили в Таврію, виплативши їм невелику матеріальну допомогу — по 55 крб. на одну сім'ю (79).

Новий царський закон від 9 червня 1886 р. остаточно ліквідував чиншові відносини на селі. Згідно з ним чиншовики також дістали право викупу поміщицьких земель, за користування якими вони й платили раніше чинш. Тепер ці землі перейшли до їх рук за помірною ціною 50 крб. за десятину

з викупом при сприянні казни протягом 49 років (80), тобто на тих самих правах, що й для всіх інших селян.

Однак, звичайно, серйозно підірвати польське поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні всі ці заходи не могли. "Аграрні реформи 1863-66рр, — писав у свій час М.П.Драгоманов, — добили політичну силу панства польського на Україні..." (81). На нашу думку, М.П.Драгоманов тут трохи помилився, Значно ближчим до істини виявився Б.С.Познанський. "...Україна цього часу, — писав, зокрема, він, — становлячи частину Російської імперії, перебувала у володінні поляків значно міцніше, ніж до приєднання Польщі до Росії. Тоді треба було рахуватися з цією, яка не раз проявляла свою самосвідомість, національною масою, а під могутньою рукою російського уряду можна було бути спокійним, що в разі необхідності завтра з'являться власті з військом і з возами різок..." (82). Б.Познанський писав це у своїх спогадах про становище в Україні перед 1863 р, але їх цілком можна віднести й до пореформених часів. Досить згадати хоча б повість "Фата моргана" М.Коцюбинського. До того ж, польські магнати зберегли тут не тільки свої великі землеволодіння, а й впливові зв'язки в петербурзькому вищому світі. Гостями тих же графів Браницьких бували в Україні і цар-кріпосник Олександр I (і неодноразово), і цар-"реформатор" Олександр II.

Селянська реформа 1861 р., залишивши поміщиків, в тому числі й польських, без кріпаків все-таки певною мірою ослабила їхню могутність. Відомо, однак, що політику визначає економіка, тобто ті, в чиїх руках знаходяться засоби виробництва, зокрема земля. На Правобережній Україні вона, великою мірою і далі перебувала в руках польських поміщиків. Політичної влади вони вже не мали, але мали владу економічну, що не менш важливо. Це, звичайно, добре розумів і царський уряд. І після 1863 р. він особливо наполегливо намагався ослабити польське землеволодіння в Україні, (як до речі, і в Білорусі! та Литві). Після придушення повстання розпочалася конфіскація земель поляків, які були до нього причетні. Протягом десяти років на Правобережній Україні було секвестровано понад 140 поміщицьких маєтків. Загальна ж площа конфіскованої поміщицької, селянської і церковної землі становила понад 132 тис. десятин.

На компенсацію видатків, пов'язаних з репресивними заходами (утримання, арештантів та їх охорона, судові

витрати, оплата чиновників і т.д.) був встановлений спеціальний податок. Спочатку він становив 10% річного прибутку землевласника, а згодом — 5%. Його сплачували переважно польські поміщики (російські та українські, якщо й платили, то в півтора рази менше). Всього ж протягом 1863-1865 рр. з них усіх було стягнуто понад 4 млн. крб. (83).

Однак цим справа не обмежилась. 10 березня 1864 р. був виданий закон про пільгове набуття особами російського походження казенних земель і приватних маєтків в 9-ти західних губерніях (84). Згідно з ним на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам Південно-Західного краю (на 1880 р. їм було продано 143,8 тис. десятин землі) (85). До рук російських і українських поміщиків перейшла також частина конфіскованих земель польських поміщиків — учасників повстання. На початку 60-х років російські поміщики володіли в Україні 900 тис. десятин землі, а на початок 70-років — уже близько 1,5 млн. десятин (86). Уряд створив Поземельний банк ("Товариство взаємного кредиту"), завданням якого було полегшення купівлі землі на Правобережжі поміщикам і чиновникам російського й українського походження. Для цього банку було виділено пільговий кредит розміром 5 млн. карбованців.

Якщо в 1861 р. польському дворянству належало на Правобережжі 89% всієї приватновласницької землі, то в 1901 р., за даними, що їх наводить ВТеплицький на основі "Всеподданнейшего отчета Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора по вопросу о землевладении на 1 января 1901 г.", — лише 47% (3030,2 тис. десятин). Решта приватновласницької землі перейшла до рук російських і українських поміщиків, купців та заможних селян (87).

Цілий ряд законів обмежував польське землеволодіння в дев'яти західних губерніях, включаючи й Правобережну Україну. Так, височайшими повеліннями від 10 липня 1864 р. і 10 грудня 1865 р. особи польського походження були позбавлені права придбавати в цих губерніях поміщицькі маєтки будь-яким іншим способом, крім наслідування в спадщину. 27 грудня 1884 р. знову ж таки височайшим повелінням акціонерним компаніям і товариствам було дозволено купувати в цих же губерніях поземельну власність розміром не більш як 200 десятин. Ще через два роки — 1 листопада 1886 р. — генерал-губернаторам і губернаторам

було надано право на їх розсуд видавати або не видавати особам як російського, так і неросійського походження дозвіл на купівлю в цих губерніях земель (88).

Звичайно, полякам, як правило, відмовляли. Так, у 1896 р. поляку Карташевичу, дворянину, як сказано в його архівній справі, було відмовлено в праві вступити у володіння земельною ділянкою, купленою ним на хуторі Лідівка (поблизу м.Новоград-Волинська). Щоб унеможливити це, в приміщеннях на купленій садибі розмістили дві стройові роти 18-го Волинського полку (89). Ще через рік міщанці Журавській не дали дозволу продати свій земельний наділ синові від першого чоловіка у селі Димарка Радомишльського повіту Київської губернії, мотивуючи відмову його католицьким віросповіданням. Тим більше, що після відмови земля залишалася (власні про це знали й навіть наголосили на цьому в своєму рішенні) її другому чоловікові — православному (90).

Дискримінаційні обмеження для поляків у 9-ти західних губерніях були дещо пом'якшені імператорським указом від 1 травня 1905 р, тобто лише під натиском революції, що розпочиналася в Росії. Згідно з цим указом зберігав свою силу закон від 4 березня 1899 р, за яким дворяни й міщани польського походження, уродженці Південно-Західного краю, що особисто займалися землеробством і жили в умовах селянського побуту, могли купувати землю. Однак разом з тією, яку вони вже мали, розміри їх наділів не могли перевищувати 60-ти десятин на сім'ю. Крім того, указ від 1 травня 1905 р. надав полякам право купувати землю у росіян, німців і т.д. для ліквідації черезсмузжя, для обміну на інші угіддя, для промислових цілей (в останньому випадку також не більше 60-ти десятин на сім'ю). Щоправда, щоб зробити це потрібно було дістати дозвіл генерал-губернатора, а це було надто складно. Спочатку властям треба було зібрати, як сказано в указі, дуже докладні відомості про покупця (а вони збиралися на місцях), потім губернатор мав викласти свої міркування щодо змісту клопотання, підкріплені офіційними планами місцевості з позначенням ділянок, що купуються, та їх місцезнаходженням відносно садиби прохача

Царські власті пильно стежили за тим, щоб не було ніяких відступів від цих законів, і в разі, коли вдавалося виявити якесь бодай формальне порушення, вживали рішучих

заходів. Так, уродженець Царства Польського М.Чаплинський у 1907 р. купив 9 десятин землі в селі Коломни на Волині. Однак оскільки він купив її не в поляка і не для ліквідації черезсмулля, і не для промислових цілей, йому було запропоновано добровільно від неї відмовитися. Він не погодився. Тоді 8 серпня 1909 р. його в адміністративному порядку вислали в Люблінську губернію за місцем прописки. Письмове прохання жителів села до київського генерал-губернатора повернути М.Чаплинського назад у Коломни не було задоволене (91).

Однак і такі куці, урізані права, дані полякам в дні першої російської революції на купівлю землі, не на жарт стурбували царські власті. "По обнародуванні закону 1 травня 1905 р., — з тривогою доповідав київському генерал-губернатору в своєму звіті за 1909 р. подільський губернатор Ейлер, — польське землеволодіння в губернії знову стало пропорційно посилюватися на шкоду російському землеволодінню, тим самим зовсім паралізовано мету попереднього закону, яка мала державне значення, — поступове обрусіння Подільської губернії через перехід польських маєтків у російські руки ... Повернення до попереднього порядку повної заборони полякам набувати землі в Подільській губернії вкрай бажане, і це єдиний засіб, на дієвість якого для обрусіння краю можна розраховувати" (92).

В кореспонденції з Києва відома в ті часи московська реакційна газета "Новое время" в номері від 6 вересня 1908 р. зчинила лемент з приводу того, що нібито російському землеволодінню в Південно-Західному краї загрожує небезпека з боку поляків та євреїв та що нібито цьому сприяє київський генерал-губернатор В.А.Сухомлинов. "Свій погляд на єврейсько-польське землеволодіння в краї, — писав керуючий канцелярією генерал-губернатора, відповідаючи на цей закид, — генерал від кавалерії В.А.Сухомлинов відповідно висловив у неодноразових відмовах на клопотання правління заводів про розширення земельного володіння. Якби автор замітки не полінувався відвідати канцелярію генерал-губернатора або канцелярії губернаторів, то міг би особисто переконатися в тому, що російська справа в краї не забута і завжди стоїть поперед усього" (93). Сказано дуже промовисто! На практиці ж вирішення цього питання генерал-губернатором виглядало так: з 1905 р. по 1908 р. в Південно-Західному краї поляки одержали дозвіл на купівлю

11,8 тис. десятин землі, а росіяни купили у поляків за той же час 31,4 тис, тобто майже в тричі більше (94).

Проте високі царські чиновники, поставлені царизмом правити Україною, й шовіністична російська преса, правду кажучи, певні мали підстави бити тривогу. Безумовно, згадані вище заходи царського уряду дещо ослабили польське поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні, але зовсім його не підірвали. Так, на початок 70-х років польські поміщики володіли, за даними П.Чубинського, шістьма мільйонами десятин землі (95). За земельним переписом 1905 р, (96) картина землевласництва виглядала так:

Характер землеволодіння	Кількість землевласників	Кількість десятин землі
польське	6 056	2 306 058
українське поміщицьке	19 150	369 695
українське надільне (тобто селянське)	1 134 654 (дворів)	6 159 829
російське поміщицьке	2 514	2 333 597

Як видно з таблиці, на початку XX ст. поляки володіли 1/5 всієї землі і 46% поміщицької землі. Про кількість земельних володінь у них дає уявлення наступна таблиця:

Землевласники	Кількість землевласників	Кількість їхньої землі	Кількість землі в середньому на одного землевласника	В % до всіх землевласників цієї категорії	В % до всієї землі в руках землевласників цієї категорії
великі	2 124	2 202 210	1 036	45,8	48,5
середні	1 760	74 662	42	22,7	26,6
дрібні	2 172	29 186	13	142	151

Як бачимо, домінували великі землевласники, до яких тут віднесено тих, хто володів землею від 50 десятин і більше. У Волинській губернії, зокрема, вони мали понад 961 тис. десятин землі з її загальної площі в руках поляків 1030 тис. десятин, у Київській — 620 тис. десятин, залишивши

решті лише 18 тис. десятин. Точно такою ж була картина і на Поділлі — 620 тис. проти 16 тис. десятин (97).

Ще більш разючим було це співвідношення по окремих повітах. Так, у Заславському повіті на Волині в руках великих землевласників знаходилося понад 90% всієї землі, що нею володіли тут поляки, у Васильківському повіті на Київщині — понад 83, в Проскурівському на Поділлі — 74% Щоправда, траплялися і такі повіти, де в руках великих землевласників було трохи менше половини всієї землі, зокрема в Летичівському повіті на Поділлі — 49,5% в Овруцькому на Волині — 28,3, а в Чигиринському — навіть 16,5% (98).

Незважаючи на значну конфіскацію або вимушений продаж земель польських аристократів, які були причетні до національно-визвольних повстань 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр., вони, як бачимо, втримали у своїх руках величезні площі. Земельні магнати взагалі, як правило, участі в повстаннях не брали. Серед їхніх володінь було багато великих латифундій. Так, у Славутській латифундії князя Романа Сангушка (нинішня Хмельницька область) у 1909 р. налічувалося 50,4 тис. десятин землі, а всього в руках Сангушків було 65 тис. десятин. Граф Юзеф Потоцький мав тут дві латифундії — Антонінську і Корецьку — відповідно 22,2 і 21,8 тис. десятин. А ще Потоцькі мали на Поділлі не меншу Теплицьку латифундію. Всього ж у їхніх руках було 107 тис. десятин землі. Олицька латифундія на Волині князя Фердинанда Радзивілла налічувала 22 тис. десятин землі. Тут же в Україні знаходилися великі латифундії Заленських (50 тис. десятин), Собанських (47 тис.), Ярошинських (27 тис.), Решко (23 тис.), Шембеків (22 тис.), а ще — Любомирських, Тишкевичів, Малинських, Грохольських, Бжозовських, Маньковських, Плятерів та інших польських аристократів (99).

Дещо докладніше варто спинитися на клані графів Браницьких. До їх характеристики найкраще підходить прислів'я, дуже поширене в російській імперії в ті часи, про які тут розповідається, — "за богом молитва, а за царем служба не пропаде". Браницьким вона таки дійсно не пропала. Але для Польщі ця їх царська служба мала вельми сумні наслідки. Дід Владислава, Александра і Костянтина Браницьких, яким у другій половині XIX ст. належали величезні володіння в Правобережній Україні, Ксаверій

Браницький зажив наприкінці XVIII ст. Геростратово! слави як один з могильників Польщі. Видатний польський історик Тадеуш Корзон, вважав, що він "для батьківщини ніколи нічого корисного не зробив, але до її падіння у великій мірі спричинився" (100).

К.Браницький був у числі тих магнатів-зрадників, які просили Росію ввести в Польщу війська "для наведення порядку", — а потім ще й їздив до Катерини II у Петербург дякувати їй за це. Недаремно ж у знаменитій п'єсі Висп'янського "Весілля" зловісний привид Ксаверія з'являється перед весільними гостями як виразник чогось диявольського, що уособлює собою засліплений пихою магнатський егоїзм, служіння чужоземним інтересам, зраду батьківщини. Таким же було і все сімейство Браницьких. Ще до поділів Речі Посполитої його жінка Александра Браницька одержувала від Катерини II надіслані в Білу Церкву — вотчину клану — таємні інструкції, виконання яких було спрямоване на шкоду Польщі. Їх син Владислав Браницький став царським генералом, і якраз у ті дні 1830 р., коли польський народ повстав проти царської тиранії, він дістав нагороду за 30-літню бездоганну службу "царю и отечеству".

Сини К.Браницького, звісно, не брали участі в повстанні 1863 р. Більше того, один з них навіть хотів попередити київського генерал-губернатора про небезпеку повстання. Однак його задум не підтримали інші аристократи — його одностудці, і він не наважився це зробити (101).

Три брати Браницькі володіли на початку 60-х років 229 сілами в шести повітах Київщини, причому їм належала майже вся територія у Васильківському, Таращанському, Канівському й Звенигородському повітах. На Київщині та Волині, зокрема, їм належало 96,5 тис. ревських душ кріпаків і близько 485 тис. десятин землі. Під час реформи 1861 р. селяни викупили у них за допомогою уряду 274 тис десятин землі, отже, Браницьким залишилося ще більш як 210 тис десятин.

Коли проводилася земельна реформа, в маєтках аристократів Браницьких не обійшлося без шахрайства. Корумповані чиновники (землеміри і т.д.) погану, малоприсадатну для обробітку землю часто оформляли як родючу і спихали її селянам, до того ж, ще й урізуючи їм наділи. Отже, селяни мушили платити за неї як за першокласну. За передану селянам землю казна одразу заплатила Браницьким близько

40 тис. крб. готівкою. Крім того, вони мали ще близько 350 тис. крб. прибутку. (Ця сума становила 5,5% від викупної позики, що її сплачували селяни казні за передану їм поміщицьку землю). У 1865 р. міністр фінансів дозволив одразу виплатити Владиславу Браницькому 1 млн. 210 тис. крб. в рахунок викупних платежів (102).

Такий стан речей зберігався аж до революції 1917 р. Графиня Марія Браницька володіла на Білоцерківщині 105,3 тис. десятин землі і чотирма цукровими заводами. Її родич Влодзімеж Браницький в Ставищах мав латифундію в 55,9 тис. десятин землі, йому належали також два цукрові заводи. Ще один родич — Ксаверій Браницький — мав в Україні 17,6 тис. десятин землі (103) і значну частину акцій різних підприємств.

У 30-х роках бабка графів Браницьких Олександра подарувала 28,5 тис. крб. на "поддержание благосостояния" селян. З цією метою засновувався спеціальний банк, для якого ці гроші були основним капіталом, а на "поддержание благосостояния" мали йти проценти з цієї суми (104). Проте з архівних документів відомо, що кошти "на поддержание благосостояния" селян так і не витрачались. Обіцяна допомога селянам виявилась звичайною рекламою.

Отже, Браницькі, як і інші польські магнати в Україні, купались у розкоші в своїх величезних латифундіях за рахунок визиску батраків, як українців, так і поляків, з-поміж яких було багато малоземельних і безземельних селян, в першу чергу з числа колишніх дворових слуг. Роль польського поміщицького господарювання в Україні в житті польського сільського населення може бути оцінена лише негативно. Мала рацію відома польська письменниця З.Косак-Щуцька — сама виходець з аристократичного роду на Поділлі, — яка в своїх спогадах писала, що поміщики-поляки в Україні могли робити що хотіли: афішувати свою польську приналежність і правити від 1905 р. як у себе в Польщі. Єдине їм заборонялось — вести культурно-освітню роботу серед співвітчизників, в тому числі збіднілої шляхти (колишніх своїх пахолків), близької їм за віруваннями і кров'ю, з якої склався, за висловом письменниці, найзлиденніший кресовий (українний) пролетаріат (105). І так само не можна не погодитись з сучасним істориком А.Слішем, який пише, що польське поміщицтво в Україні, підтримуване католицьким клером, намагалось бути для співвітчизників найвищим

авторитетом, але абсолютно нічого не робило, щоб піднести їх національну свідомість чи культурний рівень (106). Селяни-поляки в Україні залишалися, як і їхні сусіди-українці, в своїй масі темними й неписьменними.

Щоб не бути голослівним, наведемо ще одне свідчення. Належить воно відомій діячці польського революційного й національно-визвольного руху Х.Крахельській, яка жила в Україні й добре знала становище польського населення. Х.Крахельська пише у своїх спогадах, що в багатьох містах Російської імперії — Петербурзі, Москві, Києві, Одесі — поляки складали так звану "польську колонію". Але до неї входили лише заможні верстви. Польській бідноті туди доступу не було. До колонії, відзначає Х.Крахельська, належав тільки той, хто міг зайняти в ній відповідне місце. Тон колонії задавало заможне поміщицтво, яке взимку "марнувало час" у місті, а також представники фахової інтелігенції, особливо ті, які мали майно або через одруження родичалися з колами поміщицтва (107). Багаті і бідні поляки зустрічалися тільки в костьолах на богослужінні.

Такий характер польського землеволодіння в Україні існував до повалення самодержавства. Перед революцією 1917 р., за даними В.Теньгоборського (ТДомбаля), з якими погоджувався і Л.Гросфельд, польські поміщики володіли 48% великої власності на Волині, 55,4 — на Поділлі і 44% — на Київщині. До того ж багато з них орендувало також землю у російських поміщиків. Тобто фактично 80% землі перебувало в руках польських поміщиків (108).

Однак окремі українські дослідники того часу вважали, що дані поляків дуже завищені для того, щоб перебільшити польський вплив на Правобережній Україні і обґрунтувати претензії поляків на ці землі. За їх твердженням, насправді поляки володіли менш, як однією п'ятою земель, бо були ще землі, які належали царській родині, різним товариствам, інституціям тощо. Отже, як вважав, наприклад, М.Лозинський, фактично поляки на Правобережній Україні володіли лише близько 17% всієї землі (109).

Проте як би там не було, в руках польських поміщиків справді були сконцентровані величезні матеріальні ресурси. Загальна вартість їхніх маєтків (земля + садиба), за підрахунками П.Чубинського, становила ще на початку 70-х років 225 млн. крб. Крім того, їм належало до 70 млн. викупних платежів за селянські наділи, їхнє нерухоме майно в містечках

оцінювалося сумою близько 25 млн. крб. (без будинків у великих містах, вартість яких становила 50 млн. крб.) Крім того, вартість 64 цукрових заводів, які їм належали, становила 10 млн., а винокурень і млинів — ще близько 15 млн. крб. Отже, загальна сума цінностей польських поміщиків у Правобережній Україні була величезною — близько 400 млн. крб. Щорічний прибуток від маєтків становив майже 20 млн. крб, від нерухомого майна у містах — до 33 млн. крб, від виробництва цукру, винокуріння і млинарства — 6,5 млн. крб. Загалом це становить ще близько 30 млн. карбованців (110).

У наступні десятиліття вартість матеріальних ресурсів у руках поляків в Україні ще примножилася. У цінах 1909 р. земля, що перебувала у їхньому володінні, коштувала вже 527 млн. крб, інша нерухомість — 29 млн. крб. (46,6% вартості всієї нерухомості в цій частині України) /111/.

На основі даних польських архівів О.Я.Манусевич наводить іншу цифру — 700 млн. крб. (112). Але, на наш погляд, ця остання цифра дещо перебільшена. Річ у тім, що ці дані готував створений у роки першої світової війни Польський національний комітет, завданням якого було представляти інтереси поляків перед країнами Заходу. Тому не виключено, що комітет завищував ці цифри з певною метою — обґрунтувати необхідність відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р, або якби це не вдалося, в обґрунтуванні вимог на відшкодування польської власності в Україні.

Дістаючи від земельних володінь великі прибутки, багато польських поміщиків відкривали промислові підприємства, які також давали їм значні бариші. Так, ті ж графи Браницькі володіли в 60-х роках 36 промисловими підприємствами, в тому числі 9 цукровими заводами, 2 заводами сільськогосподарських машин, 10 гуральнями, а також ливарними, шкіряними, миловарними, свічними, цегельними та іншими підприємствами. Тільки в одній Білій Церкві Браницьким належали заводи сільськогосподарських машин, шкіряний, свічний, миловарний і гуральня (113).

Найбільший промисловий інтерес польські магнати в Україні, як і до 1863 р, проявляли до цукроваріння. На початку 70-х років поляки володіли тут 64 цукровими заводами. їхньою власністю було близько 500 винокурень і майже 5 тис. млинів. Цукрові заводи давали щорічно 2 млн. крб, прибутку, винокурні — до 3 млн, млини — близько 1,5 млн. крб. (114).

У 60-х роках цукрова промисловість в Україні пережила значну кризу, викликану насамперед селянською реформою 1861 р., що призвело до великого дефіциту робочих рук на цукроварнях. Багато цукрозаводчиків тоді збанкрутувало, але великі, в тому числі польські, утрималися на плаву.

Те, що поляки-поміщики займали провідні позиції у цукровій промисловості в Україні, було не дивним. Більшість цукрозаводів пореформених років утворилася на базі великих дворянських латифундій (Потоцьких, Браницьких тощо). Саме поміщики перетворювались у підприємців, тобто переходили на капіталістичний шлях ведення господарства. Звичайно, для цього потрібні були значні кошти і якщо прибутків від своїх земельних володінь їм не вистачало, то вони знаходили капітали, вдаючись до державного або приватно-капіталістичного кредиту, нерідко і під заставу маєтку. Крім того, як вже вище відзначалося, їм значно допоміг у цьому приплив капіталів, одержаних у вигляді викупних платежів від селян (115). А це була величезна сума. За період з 1861 р. по 1906 р. селяни Правобережної України сплатили 235 млн. крб. викупних платежів за землю, включаючи сюди і проценти державі. Остання виплатила поміщикам, серед яких переважали тут поляки, вартість землі в суї 93,3 млн. крб. (116). До того ж, їхні латифундії були основними постачальниками сировини для цих заводів (117).

На початку XX ст. близько 43% всієї цукрової промисловості в Російській імперії перебувало в руках поляків (118). Ця промисловість зосереджувалася переважно в Україні. Безпосередньо полякам належало 36 цукрозаводів, акційний капітал яких становив 22,5 млн. крб. (119). Крім того, треба мати на увазі, що багато цукрових заводів було тоді власністю акціонерних товариств, куди теж входило чимало польських поміщиків і капіталістів.

У 1887 р. було утворено синдикат цукрозаводчиків — одну з перших монополій у Росії. В синдикаті об'єдналися 186 цукрозаводів. Спочатку він об'єднував 78% цукрозаводів, а в 1893 р. — 91%. Однак верховодили там лише 7 чол., кожен з яких був власником кількох цукрових заводів. Серед них поряд з Терещенком, Бродським, Бобринським, Хряковим, Фішманом, графи Потоцькі і Браницькі, які мали по 7 цукрових заводів (120).

Всього в руках польської буржуазії та поміщиків у Правобережній Україні (крім півдня) та в трьох губерніях

Білорусії в 1908 р. знаходилося 2279 промислових підприємств, на яких працювали 140060 робітників. Річна вартість продукції цих підприємств становила понад 280 млн. крб, а чистий прибуток — 15-20 млн. крб. В їхніх руках перебувала також більшість підприємств переробної промисловості. На Волині, Поділлі і Київщині поляки володіли 941 підприємством цієї галузі, де працювали 92,5 тис. робітників і вироблялося продукції більш як на 210 млн. крб. (121). За тогочасними цінами сума — величезна.

§ 4. Демографічні зміни у 90-х роках XIX — на початку XX ст.

Як уже вище зазначалось, у 1897 р. в Російській імперії було вперше проведено загальний перепис населення. Польське населення за губерніями розподілялося (122) так (див. табл. 1, остання цифра у четвертій колонці дається за П.Усенком 123).

Губернія	Кількість польського населення (тис. чол.)			% поляків щодо всієї кількості населення України
	всього	чоловіків	жінок	
Київська	68,8	34,0	34,8	19
Волинська	184,1	90,7	93,5	6,2
Подільська	69,1	33,8	35,4	2,3
Харківська	5,9	4,1	1,8	0,2
Херсонська	30,9	20,2	10,7	1,1
Чернігівська	33	1,8	1,5	0,2
Катеринославська	12,3	7,4	5,0	0,6
Полтавська	3,9	2,8	1,1	0,1
Таврійська	10,1	7,3	2,8	6,7
Разом:	388,6	202,1	186,5	1,7

З таблиці видно, що в 1897 р. поляків в Україні проживало менше, ніж у 60-х роках, незважаючи на природний приріст і міграційні процеси. Поза всяким сумнівом ці цифри були занижені. На цьому сходилися всі польські дослідники, які торкалися питання про кількість поляків у той час в Україні: і ті, хто писав про це одразу після перепису (Є.Малишевський, С.Тугутт, Й.Бартошевич та ін.), а також пізніші (В.Теньгоборський, С.Хельтман та ін.), і сучасні автори (В.Найдус, З.Лукавський та ін.). Єдине, в

чому всі вони розходилися, це в обчисленні кількості поляків в Україні перед першою світовою війною.

Не ставлю під сумнів сумлінність і старанність тих людей, які в ті часи проводили перепис населення в імперії і узагальнювали його підсумки. Справа в тому, що в анкеті перепису не було графи "національність", а остання визначалася за рідною мовою. І це, мабуть, зробили навмисно. Політика русифікації, яка проводилася протягом десятиліть, призвела до того, що для багатьох поляків, як і для представників інших національностей, в імперії рідною мовою стала російська. І це ми добре знаємо з практики наших днів, коли багато українців спілкуються теж російською мовою.

Що перепис 1897 р. був неточним посередньо свідчать результати Всесоюзного перепису 1926 р. в Україні, який був проведений щодо цього коректніше. За даними Центральної комісії нацменшостей при ВУЦВК УСРР, в Україні в 1925 р. проживало 239,4 тис. поляків (124), а вже через рік перепис показав, що їх є — 476,4 тис., тобто навіть значно більше, ніж за переписом 1897 р, і це з урахуванням втрат під час першої світової і громадянської воєн та після репатріації значної частини поляків після 1918 р. до Польщі. З них своєю рідною мовою назвали польську лише 210,5 тис чол, тобто менше половини (44,2%) /125/.

Додамо, що це був єдиний на той час в Україні факт, коли більше половини національності не володіло своєю рідною мовою (за винятком хіба що білорусів, але їх було тут зовсім мало). Всі ж інші національні меншості виявили значно вищий відсоток володіння рідною мовою (росіяни — 98,2%, євреї — 75,6, молдавани — 94,2, німці — 94,7, греки — 81,2, болгары — 94%). Це був сумний наслідок асиміляції поляків царизмом. Його визнали й організатори перепису 1926 р., зазначаючи, що нерідна полякам мова була єдиною, яку вони засвоїли в своєму житті, отже фактично почутою і взятою ними від своїх батьків (126).

Факт асиміляції теж посередньо підтверджує і те, що, скажімо, на Поділлі значна кількість католиків записала своєю рідною мовою російську. Зважимо, що серед росіян римокатолики траплялися дуже рідко. Крім поляків інших католиків на Поділлі, за винятком хіба що одиниць, не було. То ж викликає подив співвідношення між кількістю поляків і католиків за царським переписом (понад 262 тис

католиків — 8,7% від усього населення губернії, а поляків тільки 69,1 тис. — 2,3%) /127/. Така ж картина й по інших губерніях Правобережної України.

Звичайно, що в Україні мешкали представники й інших національностей, які сповідували католицьку віру: німці (частково, бо серед них було багато протестантів), чехи (особливо на Волині), литовці та інші. Однак відомо, що їх усіх у ті часи в Україні було дуже мало. Отже, очевидно, що більшість католиків становили все ж поляки, які вже були асимільовані, або з певних причин вважали за необхідне записатися росіянами, але залишатися зі своєю батьківською вірою. До асиміляції призводив і національний гніт з боку царизму, і та нерівномірність у кількості чоловіків і жінок серед польської національної меншини в Україні, уявлення про яку дає таблиця 1. Хочеться лише додати, що в окремих повітах України це співвідношення було ще разючішим. Так, серед польського населення в Херсонській губернії жінок було трохи більше третини, а в Тираспольському повіті їх налічувалося менше третини від кількості поляків-чоловіків (130). Зрозуміло, що це вело до змішаних шлюбів, а отже, сприяло асиміляційним процесам.

Як не парадоксально на перший погляд, серед польського населення в царській імперії, що вказують і польські дослідники (131), найбільш піддатливою русифікації виявилася інтелігенція. Це здається дивним, адже найбільш освічені люди мали б бути й найбільш національно свідомими та стійкими. Однак усе пояснюється дуже просто — хто платить, той і замовляє музику. Інтелігенція їхала сюди з Царства Польського на заробітки. Роботою дорожили. Дехто, особливо з тих, хто був на державній службі, намагався вислужитись, показати свою лояльність. Згадується тут історія, яку розповідає в своїх мемуарах В.Г.Короленко. Його батько був українцем і служив у Житомирі суддею, а мати — полька. В їхньому домі панувала польська атмосфера: розмовляли по-польськи, ходили до костюлу і тд. Раптом у повітрі запахло грозою 1863 р. Якийсь батько прийшов додому, про щось пошептався з матір'ю і сказав дітям: "Послухайте діти, ви — росіяни, і з цього дня мусите говорити по-російськи" (132). Після цього в домі встановилася російська атмосфера, а Володимир Короленко, як відомо, з часом став видатним російським письменником.

"Хто ж то з втратою Польщею незалежності виїжджав з краю до Росії і влаштовувався там на різних посадах?"

— запитує Х.Крахельська. І відповідає: "Переважно люди, які прагнули у великій і багатій Росії спробувати своїх сил і єдиним прагненням яких було розбагатіти. Лише малий відсоток у цих колоніях становили примусово вивезені до Росії "неблагонадійні" елементи, засланці або їхні нащадки. Однак будучи відірваними від боротьби, від товаришів і, від ідейних стимулів в житті вони глибоко проникалися міщанством і потім часто боялися навіть тіні власних вчинків" (133). Отож не дивно, що якраз найбільш стійкий імунітет до русифікації серед поляків, які займалися розумовою працею, мали студенти вузів імперії. У цих ще не було чого втрачати. Поміж останніх було особливо багато прихильників соціалістичних ідей.

Але повернемося до кількості поляків на Україні перед революцією 1917 р. Число осіб, які за переписом 1909 р. назвали себе поляками, зросло в трьох губерніях Правобережної України більш як на 100 тис. Звичайно, певний приріст тут дала міграція, але вона (поза містом Києвом) була скромною. Деяке збільшення дав і натуральний приріст населення, але воно не могло зрости за 12 років на таку кількість. Очевидно, це можна пояснити лише тим, що цей перепис відбувся у дещо вільнішій атмосфері, яка встановилася в імперії після революції 1905 р., коли люди вже трохи менше боялися записуватись тим, ким вони себе відчували.

Все ж польські дослідники того часу вважали і дані перепису 1909 р. значно заниженими. Так, В.Малишевський твердив, що фактично в 1909 р. на Волині, Поділлі і Київщині проживало не 424,5 тис. поляків, а близько 800 тис. (134). С.Тугутт називав ще більшу цифру — 860 тис. чол. (за станом на 1 січня 1911 р.) /135/. А.Й.Бартошевич вважав, що взагалі в цих губерніях проживало близько мільйона поляків, і що офіційну цифру 424,5 тис слід вважати такою, що відображає лише національно свідомих осіб (136).

Цифри ці, безумовно завищені. Польські дослідники, мабуть, хотіли цим підтвердити якісь права поляків на Правобережну Україну, оскільки певна категорія останніх і далі вважала її частиною Речі Посполитої.

І вже зовсім фантастичним є цифри, що їх наводить сучасний український історик А.Кондрацький про те, що тоді в межах етнографічної України (і навіть нібито за переписом 1897 р.) мешкало понад 2 млн. поляків, або 4,5% всього її населення (137).

Однак факт залишається фактом — в наступні два десятиліття після перепису 1897 р. польське населення в Україні продовжувало невпинно зростати: за рахунок природного приросту населення, але в основному — за рахунок новоприбулих з Царства Польського на заробітки в Україну (138). За рахунок природного приросту воно збільшувалось на Правобережжі, де переважало сільське населення. Навіть у Київській губернії, незважаючи на наявність у її складі самого міста Києва, де мешкало порівняно багато поляків, на селі проживало понад 2/3 польського населення (139).

Інша картина спостерігалася на півдні України. Тут переважало міське польське населення. Так, на Херсонщині воно становило 4/5 усіх поляків губернії. Подібне спостерігалось й на Катеринославщині, де більшість польського населення була виходцями з Конгресувки (140). Поляки переселялися в промислові райони, у робітничі селища, які зростали навколо нових підприємств, зокрема таких, як Дніпровський завод. У тому ж Кам'янському за рік до початку першої світової війни вже проживало 8 тис. поляків (141).

У Катеринославі перші поляки з'явилися в 70-х роках. (Це були засланці, відпущені із Сибіру). В 90-х роках їх тут налічувалося понад 3400 чол. — переважно робітників та ремісників (142). А на 1914 р. в цьому місті проживало вже майже 10 тис. поляків (143).

У Харкові кількість польського населення зросла з 4 тис. у 1897 р. до 7 тис. — у 1909 р. У Миколаєві, Маріуполі, Сімферополі мешкало понад 3 тис. поляків у кожному, у Юзівці, Полтаві, Севастополі — по 2 тис., у Херсоні — понад 1200 поляків (144).

У Києві, де поляки становили значну кількість населення ще з тих часів, коли Україна була під владою шляхетської Речі Посполитої, за переписом 1897 р. їх проживало 16,5 тис. чол., а в 1909 р. — вже понад 44 тис.чол., що становило 9,8% усього населення міста (145). Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. У першій половині XIX ст. серед одеських поляків помітне місце посідали родовиті аристократи. Однак після скасування кріпосного права магнати тут дещо втратили свої впливи та пиху. І тон в Одесі серед польської еміграції стали все більше задавати представники інтелігенції. В міру того, як Одеса стрімко зростала як промисловий і торговий центр сюди

спостерігався наплив поляків у пошуках роботи у різних установах, школах, в торгівлю і на підприємствах (146).

У 1892 р. в Одесі проживало 13,9 тис. поляків. За кількістю їх у містах імперії Одеса посідала тоді друге місце (після Петербурга). За переписом 1897 р. в Одесі було 17,4 тис. поляків близько 4% всього населення міста. У 1909 р. в Одесі вже проживало 24 тис. поляків, а напередодні першої світової війни (в 1913 р.) — близько 26 тис. (147). Причому переважали ті, хто порівняно недавно прибув з Конгресувки. За даними того ж перепису 12,4 тис. чол., тобто 70% одеських поляків, народилися власне в Конгресувці (148).

На прикладі Одеси розглянемо, якою за переписом 1897 р. була соціальна структура польського населення, як воно поділялося за фахом і способом заробітку. Отже, чиновники становили 2,7%, освітяни — 1,6, медики — 1,7, в промисловості і на будівництві були зайняті — 14, транспорті — 4, в торгівлі — 3,2, військових — 33, працівників сфери послуг — 23,2%, тих, хто жив з володіння капіталом і нерухомістю — 5%. Найдавнішою професією займалося 12 осіб (149).

Щодо соціального походження поляків, то за переписом в Одесі було 2,6 тис. потомствених дворян і членів їхніх сімей, 986 особистих дворян і чиновників не з дворян разом із сім'ями, 6 працівників культу, 47 почесних громадян і членів їх сімей, 58 купців та членів їхніх сімей, 4,4 тис. міщан, 8 тис. селян (150).

Соціальна структура польського населення у сільськогосподарській за характером Подільській губернії, була дещо іншою. Тут відсоток поляків, зайнятих у цілому по губернії у невиробничій сфері становив 36,8%, землеробній — 35,5, в обробній промисловості — 21,8, у торгівлі — 4% (151). На Поділлі серед поляків налічувалося 13 946 потомствених дворян, 2 тис. особистих дворян, чиновників не з дворян та членів їхніх сімей, 78 чол. працівників культу, 221 почесних громадян і членів їхніх сімей, 65 купців і членів їх сімей, 14,5 тис. міщан, 311,3 тис. селян (152).

Отже, якщо не брати до уваги землеробів, то у всьому іншому характер зайнятості і соціальна структура польського населення Одеси й Поділля все-таки, як бачимо, мало чим відрізнялися. Було багато дворян, чиновників, почесних громадян, купців і т.д., тобто людей, яким не так вже й погано жилося під владою імперії.

Взагалі за родом занять і соціальною структурою польське населення в Україні перед революцією 1917 р. розподілялося приблизно так: рільництвом займалося 46,8% від загальної його кількості, в промисловості працювало 24,1% у торгівлі — 2,2%. Чиновництво становило 3,9%, особи так званих вільних професій (адвокати і т.д.) — 15,7% інші (духовенство, домашня прислуга, жебраки і т.д.) — 7,3% (153).

З-поміж польських інтелігентів в Україні було в ті роки багато лікарів і фармацевтів, особливо в таких містах, як Харків, Катеринослав, Одеса. В цьому останньому місті, наприклад, у 1906 р. польські провізори керували 12 аптеками й аптечними складами. Серед лікарів своєю високою кваліфікацією і чуйним ставленням до людей вирізнялися поляки Л.Наркевич в Одесі, О.Островський — у Севастополі та В.Франковський в Харкові (154). Діяльність останнього заслуговує, щоб про неї сказати докладніше, що й буде зроблено далі.

§ 5. Внесок польської технічної й наукової інтелігенції у розвиток промисловості, науки і вищої освіти в Україні

Вище вже писалося про внесок поляків у розвиток продуктивних сил в Україні. Цілком зрозуміло, що він був зроблений не тільки працюючими руками польської національної меншини (як і всього населення України), але й розумом її інтелектуалів. Частина з них народилася, виросла і вивчилася в Україні, інші прибули сюди з різних кінців імперії — здебільшого з Царства Польського. Всі вони включилися в налагодження і вдосконалення технологічних процесів та раціональної організації праці на підприємствах, або в підготовку фахівців як безпосередньо на виробництві, так і у вузах, а також у дослідницьку роботу в останніх по вирішенню тих чи інших наукових і науково-технічних проблем. Серед них були талановиті інженери, геологи, біологи, медики, фахівці з інших галузей науки й техніки.

Найбільший слід залишили в Україні, очевидно, польські фахівці в галузі техніки. Так, у 1903 р. наприклад, тут працювали 87 членів Товариства польських техніків (40% від усіх, що трудилися тоді на теренах Російської імперії), в якому об'єднувалися найвидатніші представники польської технічної думки (155). Кам'янський Дніпровський металургійний завод проектував, зокрема, дуже відомий тоді

заводобудівник і конструктор А.Заборовський. Згодом він протягом кількох років був головним інженером цього заводу. Вище вже згадувалося про те, що в 1888 р. директором-розпорядником Дніпровського заводу був І.Ясюкович, талановитий інженер-технолог. Саме завдяки його технічним знанням і організаторським здібностям Дніпровський завод вийшов за рівнем технологічних процесів і якістю своєї продукції на перше місце у важкій промисловості імперії (156).

Технічним директором Катеринославського металургійного заводу був відомий фахівець К.Адамецький (в майбутньому — професор Варшавського політехнічного інституту). Починав К.Адамецький з прокатного стану на металургійному заводі Гартмана в Луганську. На період його роботи на цих двох підприємствах приходяться і його наукові розробки витриманості проб заліза й сталі, в тому числі залежну від їх вимірів і форми, а також досліді над згинальністю та деформацією прокатних станів під дією сили тиску і розігріву. Для цих дослідів К.Адамецьким було сконструйовано спеціальний прилад, за допомогою якого графічні креслення деформацій збільшувалися в 150 разів. Ці досліді давали можливість точно встановити, який гіперболічний профіль належить надавати прокатному стану в різних режимах його роботи.

За проектами К.Адамецького було виконано реконструкцію прокатного стану товстої бляхи на Луганському паровозобудівному заводі, а також двох прокатних станів: універсального і для виробництва труб на Катеринославському металургійному заводі. На останньому він у 1899-1903 рр. керував спорудженням прокатного стану тонколистової сталі.

К.Адамецький був також визнаним фахівцем у царині наукової організації праці. Він розробив спеціальний графічний метод її планування і контролю за нею. Саме в Катеринославі на засіданні Технічного товариства в 1903 р. К.Адамецький обгрунтував свою теорію організації колективної праці. Цей метод, відомий під назвою "Теорії гармонізації (гармонія добору і гармонія дії)", знайшов тоді застосування на підприємствах Росії і за кордоном (157).

Чимало польських інженерів працювало в ті роки на керівних адміністративно-технічних посадах у цукровій промисловості в Україні або ж були будівниками цукрозаводів, серед них — відомі фахівці в цій галузі Я.Шльонський, Т.Євневич, З.Домбровський, А.Борман, А.Госєвський, А.Кучин-

ський (автор відомих праць і підручників з багатьох питань техніки, в тому числі в галузі цукрової промисловості) (158).

Отже, як бачимо, технічна інтелігенція з числа польського населення мала високий фаховий авторитет. Багато її представників займали керівні посади в компаніях і на підприємствах. Так, директором і віце-директором Луганського паровозобудівного заводу в ті роки були поляки. Директором ще одного великого заводу в Кадіївці також був поляк (159).

Одним з перших розвідувачів покладів залізної руди в Кривому Розі, як уже відзначалося про це вище, були польські геологи Ю.Пузина і вже згадуваний С.Конткевич. Останнім були складені перші геологічні карти Кривого Рогу і зібрані докладні дані про будову покладів та їхні запаси, що дало можливість розпочати ширшу, ніж раніше, експлуатацію криворізьких надр. В результаті робіт, проведених ним в Україні, були відкриті поклади залізної руди біля гори Корсак-Могила і складено докладну карту Українського кристалічного масиву. На основі зібраних матеріалів С.Конткевич дійшов висновку, що граніти Поділля, Волині і Київщини не є продовженням Карпат, як доти вважали, а залишками первинної земної структури, незалежною геологічною структурою. В 1878 р. він виступив з доповіддю про мінеральні багатства півдня України на Першому міжнародному геологічному конгресі в Парижі. Зібраний С.Конткевичем фактичний матеріал відзначався великою точністю, що надавало йому особливої цінності.

У Кривому Розі проводили дослідження геологи-поляки М.Шимановський (1892 р.), який з часом змінив С.Конткевича на вищеназваній посаді, та А.Михальський (1896 р.) /160/. Польські вчені-геологи (В.Тейссейр, А.Ломницький, А.Альт, С.Плахетко, В.Гільбер, В.Лозінський, В.Тимракевич, Г.Оссовський, А.Маліцький, Я.Смоленський та ін.) наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. здійснили всебічні дослідження умов виникнення й розвитку гіпсового та карбонатного карсту на території Волині і Поділля. В їхніх працях охарактеризовано геоморфологічні, геолого-структурні й неотектонічні особливості цього регіону України, на фоні яких розвиваються карстові явища. Сучасні, наприклад, дані про розвиток тектонічної тріщинуватості в гіпсах регіону, яка має ерозійно-карстовий характер, в основному відповідають схемі їх розміщення, розробленій В.Тейссейром ще в 1900 р. (161). Шкода, що вони не були взяті до уваги, коли споруджували Ровенську АЕС.

А.Ломницький, А.Альт, Е.Дуніковський, Ю.Бонковський, Ф.Беняш, Т.Вишневський, Я.Рихліцький та інші польські вчені зробили важливий внесок у вивчення моллюсків антропогену України, що має не тільки загальнотеоретичне, а й практичне значення (162).

Видатний польський вчений-натураліст Ю.Пачоський — автор багатьох праць, присвячених флорі України та її окремих регіонів: Поділля, Волині, степової України. Вони стали його визначним вкладом у світову ботанічну науку (163). Тому на його науковій діяльності, гадаємо, варто спинитися дещо докладніше. Народився він на Волині, вчився в Рівному й Умані, працював у Київському університеті. В 80 — 90-х роках як член Київського товариства природодослідників вивчав флору Полісся, Полтавщини, Поділля, Волині, Криму, а на початку нинішнього століття — Київщини. В 1897 р. Херсонська земська управа запросила його на посаду губернського ентомолога. Ю.Пачоський організував один з перших у Російській імперії ентомологічний кабінет, завданням якого була наукова і практична робота по боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. Через рік цей кабінет був перетворений у Природничо-історичний музей, велику кількість експонатів для якого було зібрано самим вченим.

Ю.Пачоський був одним з організаторів і перших керівників всесвітньовідомого заповідника Асканія-Нова. "У Херсоні, де Пачоський прожив понад 20 років, — пишуть московські дослідники життя й наукової діяльності польського вченого І.Пузанов та Т.Гольд, — на повну силу розкрився його талант організатора, дослідника, теоретика. Кращі його праці написані саме в цей період. Частні відвідання Асканії-Нової, спостереження за розвитком флори, численні екскурсії по величезній території Херсонської губернії справедливо створили Пачоському славу видатного знавця природи, на-самперед флори рослинності півдня Росії" (164).

Там же, у Херсоні, Ю.Пачоський написав свої капітальні праці "Основні риси розвитку флори Південно-Західної Росії" (1910 р.), "Херсонська флора" (Ч.1, 1914), "Опис рослинності Херсонської губернії" (Кн.1: "Ліси", 1915; Кн.2: "Степи", 1917) та ін. За період своєї діяльності Ю.Пачоський опублікував у Росії і Польщі близько 190 праць, присвячених флорі України (165). Деякі види рослин, відкритих і описаних польським вченим, названі його ім'ям. Це — васильок

Пачоського, зіновать Пачоського, гусяча цибуля Пачоського та інші.

Чимало польських вчених (в тому числі й Ю.Пачоський, щоправда, вже після революції 1917 р.) працювали у вищих навчальних закладах Наддніпрянської України. Однак ситуація для них видалася тут значно гіршою. Якщо підприємства були приватною власністю, а наукові установи часто відкривалися земствами чи міським самоврядуванням, то вузи мали статус державних імперських установ. А царські власті не хотіли допускати поляків до навчання і виховання студентів, оскільки побоювалися, що вони не будуть ревними вихователями в дусі відданості "царю й отечеству", скоріше навпаки — будуть вносити смуту в молоді голови. Зрозуміло, що царська охрнка вважала це дуже небезпечним для самодержавства. Не випадково ж саме вона, до речі, намагалась прищепити населенню погляди, що нібито "найбільшими ворогами імперії є євреї, студенти і поляки".

Тому після 1863 р. вийшов ряд царських указів і розпоряджень Міністерства народної освіти, які ставили шлагбаум перед поляками для роботи у вузах. У розвиток цих законно-розпорядчих актів 27 вересня 1868 р. цар ще раз "высочайше повелеть изволил" осіб польського походження, "як уродженців Царства Польського, так і західних губерній, римо-католицького сповідання не допускати ні до яких посад у навчальних закладах Міністерства народної освіти, крім Варшавського і Дерптського навчальних округів" (166).

А як це виглядало на практиці видно на прикладах з тодішнього життя Київського університету св.Володимира. До 1863 р. тут працювало викладачами чимало поляків. З вибухом повстання їх усіх негайно звільнили незалежно від того, підтримували вони його чи ні. У 1870 р. на посаду доцента кафедри порівняльного мовознавства історико-філологічного факультету вирішили запросити Бодуена де Куртене — в майбутньому одного із світил європейської філологічної науки. Молодий вчений, який тільки-но блискуче захистив докторську дисертацію, подавав, як кажуть, великі надії. Кафедрі, яка не мала необхідної кількості Бодуен де Куртене був дуже потрібен. Тому рада факультету в 1871 р. одноголосно обрала його на цю посаду. Проти зарахування на роботу Бодуена де Куртене (як поляка) категоричне запротестував реакційно настроєний професор Н.Ранненкамф. Його підтримали К.Мітюков, Н.Бунге, В.Більбасов, В.Покров-

ський, М.Хандріков, О.Іванов та деякі інші професори. Вони не заперечували того, що Бодуен де Куртене є талановитим вченим, а мотивували свою заяву-протест тим, що не можна брати на роботу поляка. Рада факультету вимушена була передати питання на розгляд міністра освіти (167). Рішення останнього, звісно, було негативним.

Цей випадок був типовим, як на той час, для вузів в Україні. Той же Бодуен де Куртене невдовзі став викладати в Казанському університеті, а згодом аж до революції 1917 р. плідно працював у Петербурзькому університеті, здобувши своїми філологічними працями світове визнання. В них, до речі, він високо оцінював досягнення української науки і культури (168), зокрема мовознавчі й етнографічні праці І.Я.Франка, з яким підтримував дружні зв'язки.

Доля талановитого математика А.Пшеборського подібна до долі Бодуена де Куртене. Уродженець Київщини, А.Пшеборський, ще будучи студентом університету св.Володимира, проявив себе як дуже обдарований юнак. Одна з його студентських праць була відзначена золотою медаллю, інша — дістала премію імені І.І.Рахманінова. Університет, враховуючи блискучі математичні здібності А.Пшеборського, хотів залишити його в себе на посаді доцента математичної фізики. Однак зробити це категорично заборонили генерал-губернатор М.І.Ігнат'єв і попечитель київського навчального округу на підставі царського указу від 1864 р, про який уже говорилося вище. Два роки талановитий вчений був безробітним і перебував на утриманні родини (його батька — флотського лікаря — також відправили на пенсію на підставі все того ж царського указу). В 1898 р. А.Пшеборському вдалося влаштуватись на роботу викладачем у Харківському технологічному інституті, а вже звідти він перейшов до місцевого університету, спочатку за сумісництвом. Йому пропонували, як свого часу і Бодуену де Куртене, посаду в східних районах імперії — завідуючим кафедрою в Томському технологічному інституті, але А.Пшеборський на пропозицію не пристав (169). У Харкові ж він проявив себе і як прекрасний викладач, і як вчений, що своїми працями збагатив математичну науку.

Єдиним поляком, якого все-таки залишили на роботі в Київському університеті після повстання 1863-1864 рр., був медик-доцент Л.Горецький. Уродженець міста Рівного, він у 1848 р. закінчив з відзнакою медичний факультет цього

університету і був залишений як надзвичайно здібний лікар в своїй альма-матерде і пропрацював аж до 1880 р. Своєю науковою і лікарською діяльністю Л.Горецький вельми прислужився не тільки університету, а й усьому Києву. Будучи дерматологом, він став одним з ініціаторів відкриття в місті клініки дерматології, яку й очолив. Його студенти проходили в ній виробничу практику, переймаючи від нього багатий досвід допомоги хворим.

Лікарська діяльність Л.Горецького була різнобічною. Він був, до того ж, ще й прекрасним терапевтом і вмілим хірургом. У 1871 р. організував у Києві перші щеплення віспи. Надаючи великого значення просвітницькій роботі серед населення, Л.Горецький писав брошури, систематично виступав з популярними статтями на медичні теми на сторінках міської газети "Киевлянин". Він же — автор численних наукових праць з питань дерматології та інших галузей медицини. Л.Горецький довгі роки був заступником голови Київського і членом-кореспондентом Одеського лікарських товариств, а також одним із засновників Київського товариства природодослідників (170).

Царські власті дещо поблажливіше ставилися до прийняття на роботу в вузи на Україні, в тому числі в університет св.Володимира, поляків-медиків. Щоправда, це вже мало місце пізніше — у 80-х роках, а в політиці царизму в цьому питанні були, так би мовити, свої припливи і відпливи, тобто жорстка позиція чергувалась з певними послабленнями щодо прийому на роботу в вузи осіб польського походження, якщо вони до того ж не дуже афішували свого польського родоводу. Так було наприклад, з В.Підвисоцьким. Уродженець Чернігівської губернії, він повторив у науці шлях Л.Горецького. Як здібний студент по закінченні медичного факультету університету св.Володимира був залишений тут на роботі й швидко зробив блискучу наукову кар'єру. Вже в 1888 р. він був обраний професором кафедри загальної патології, а через деякий час і очолив її. Безумовно, велику роль відіграли особисті якості В.Підвисоцького. Це був талановитий організатор наукової роботи. Ось що писав про нього його учень, вчений-епідеміолог, президент АН УСРР у 20-х роках Д.К.Заболотний: "Київський період життя Володимира Валеріановича Підвисоцького був найбільш блискучим і продуктивним періодом його життя в науковому відношенні: там створю-

валася його слава, там проявилася його кипуча енергія, там досягла розквіту сил його багатообдарована натура" (171).

В Києві вчений написав удостоєний премії Російської академії наук підручник "Основи загальної патології", що витримав 20 видань і був перекладений 17 іноземними мовами. І.П.Павлов зазначав, що В.Підвисоцький завдяки своєму підручнику став вчителем як вітчизняних, так і іноземних лікарів (172). У Києві він організував видання наукового журналу "Архив патологии, бактериологии и клинической медицины", написав чимало наукових праць. Лише в "Университетских известиях", було надруковано, за нашими підрахунками, 15 наукових статей професора В.Підвисоцького. Він відзначився також і в боротьбі з епідемією холери у Києві у 1892 р.

Пізніше В.Підвисоцький з таким же успіхом і самовіддачею працював в Одеському університеті. "В.В., — писав академік І.П.Павлов, — взяв на себе працю обладнати в Одесі медичний факультет, який відкрився. Треба було здобути необхідні матеріальні засоби (а до Державної думи це було дуже й дуже нелегко) і виконати вищою мірою складні будівельні завдання, а потім настав час відповідального добору професорського персоналу. І те, і друге, і третє було досягнуте В.В. повністю" (173).

Кафедру патологічної анатомії в університеті св.Володимира з 1892 р. по 1912 р. очолював один із засновників сучасної імунології професор В.Високович — уродженець Вінниччини, вихованець Харківського університету. Своїми науковими дослідженнями він заклав фундамент для розвитку вчення про ретикуло-ендотеліальну систему сполучної тканини, яке далі успішно розробляла створена ним у Києві наукова школа українських патофізіологів (174) на чолі з О.О.Богомольцем. В.Високович заснував тут бактеріологічний інститут, що перетворився в центр бактеріологічних досліджень в Україні, виховав ціле покоління патологів. Він особисто брав активну участь у боротьбі проти епідемій холери й чуми як на Україні на початку нинішнього століття — в Одесі, так і за її межами — в Астраханській губернії, а також в Індії (175). До речі, ще одну бактеріологічну лабораторію організував при Київському фармацевтичному товаристві поляк Ю.Квасковський, який довгі роки його очолював (176).

Професор В.Високович чимало допоміг і в становленні як вченого І.Гоффмана — вихованця університету св.Володимира,

який з часом став одним з провідних польських патологів. В університеті останній пройшов усі щаблі науково-педагогічної кар'єри й успішно суміщав роботу в ньому з працею в міській Олександрівській лікарні, що надавало йому сприятливі можливості для вивчення ряду хвороб печінки і нирок. Узагальнені результати цієї роботи, обнародувані І.Гоффманом через публікації і в виступах на наукових форумах, дістали схвальну оцінку медичної громадськості (177).

Певні зрушення на краще настали для поляків після революції 1905 р. Якщо з 1864 р. по 1904 р. на професорсько-викладацьких посадах у Київському університеті працювало лише 7 поляків, то з 1905 р. по 1917 р. — уже 17 (178). Серед них можна назвати таких відомих вчених, як фізики Ч.Бялобжеський і Л.Кордиш, медики К.Вагнер і С.Каляндик, фармаколог А.Тшецьський, визнаний фахівець з античної філософії Х.Якубаніс та інші.

Тут же працював і відомий фізико-хімік Б.Шишковський. Він також був вихованцем університету св.Володимира. Пізніше посланий як його стипендіат за кордон на стажування, працював у лабораторіях кількох видатних світових вчених, в тому числі у лауреата Нобелівської премії Е.Резерфорда. Повернувшись до Київського університету і будучи обраним тут на посаду доцента, Б.Шишковський зайнявся плідною викладацькою і науковою роботою. "Він належав, — писав про нього інший видатний польський вчений-хімік В.Свентославський, — до нечисленної групи вчених у Росії, яким дано було увійти у близькі стосунки з багатьма видатними мужами науки в Європі. Неможливо переоцінити вплив, що його справляв Б.Шишковський на київських вчених, які його оточували, своїм всебічним ознайомленням з найновішими досягненнями світової науки" (179).

В Києві Б.Шишковський опублікував ряд важливих наукових праць, присвячених загальній теорії термодинамічних циклів, термодинамічним процесам у розчинах. Разом з працями українського вченого Я.І.Михайленка вони поклали в Київському університеті початок широким дослідженням у галузі загальної і фізичної хімії (180).

Про напрями й результати роботи вчених-поляків, які працювали в університеті св.Володимира, можна судити, якщо погортати сторінки його наукового органу "Университетские известия". Тут побачила світ праця відомого математика, професора К.Абрамовича, — присвячена гіпергеометричним

функціям (в 1912 р. вона була відзначена золотою медаллю;. В тому ж журналі можна ознайомитися з опублікованими в різні роки працями Л.Кордиша, присвяченими теорії руху світла у середовищах, що мають здатність його розсіювання, І.Гоффмана — деяким урологічним захворюванням, Ч.Бялоб-жеського — рідким і твердим діелектриками К.Якубаніса і В.Клінгера — з античної філософії і античної філології (також удостоєні золотих медалей), В.Високовича — з фізіології хребетних тварин та з патофізіології, Л.Горецького — з окремих питань дерматології, а також інших польських вчених, які працювали в Київському університеті. Всі ці їх публікації доводилися таким чином включалися до наукового обігу і ставали надбанням світової науки.

Проте не слід думати, що після революції 1905 р. всі проблеми з працевлаштуванням поляків у Київському університеті розв'язалися. Всілякі перешкоди у цьому плані чинилися й далі, незважаючи на обіцяні відомим маніфестом Миколи II політичні права і свободи всім громадянам імперії. Показовою щодо цього є справа молодого вченого-філолога В.Клінгера — вихованця університету. Як талановитого випускника, його хотіли в ньому залишити, але Міністерство народної освіти вже після революції, в 1906 р., не дозволило йому зайняти викладацьку посаду з причини його польського походження. Лише через два роки завдяки наполегливій підтримці всієї кафедри класичної філології його все-таки обрали доцентом.

Ще через два роки рада університету затвердила В.Клінгера на посаді професора класичної філології. Здавалося б, справедливість перемогла. Однак ніби за чиеюсь командою реакційна київська преса розпочала проти нього наклепницьку кампанію. Про нього писали як про небезпечного польського бойовика, кривдника українського й російського народів. На знак протесту проти такого обурливого цькування В.Клінгер відмовився від посади і направив до міністерства листа з осудом підтримуваної властями практики утисків вчених-поляків в університеті. Слід сказати, що дії шовіністів засуджувало багато професорів і викладачів, які із симпатією ставились до В.Клінгера та інших польських колег, до всього польського народу. Однак тільки після перемоги Лютневої революції В.Клінгер посів посаду професора У 1917 р. його затвердили ще й завідуючим кафедрою класичної філології університету (181).

Серед викладачів Київського політехнічного інституту, який відкрився в 1898 р, також було багато поляків Є.Рузевич називає в своїй монографії прізвища 15 поляків, які там викладали в досліджуваний період Так, у КПІ певний час працював професор-фізіолог Е.Майдель. Технологію води і каналізаційних стоків викладав там Т.Кіркор, органічну хімію — З.Войнич-Сяноженцький, нарисну геометрію, — його брат Ян, електротехніку — С.Канєвський, проектування підприємств харчової промисловості А.Сивицький (182).

Там же починав свою науково-педагогічну кар'єру В.Свентославський — згодом видатни польський вчений, фізико-хімік, один з основоположників сучасної термохімії. Він був уродженцем Волині, але його дитячі роки пройшли на Поділлі. Після закінчення гімназії в Києві на Печерську, став студентом щойно відкритого КПІ. Тут юний студент справив враження на викладачів своїми здібностями, сумлінним ставленням до навчання, самостійністю й аналітичністю наукового мислення, про що вони потім з приємністю згадували (183). Вже тоді В.Свентославський залучався до розв'язання тих чи інших наукових проблем. Одна з його наукових праць, виконана разом з видатним російським вченим-хіміком професором КПІ В.Шапошниковим, була навіть надрукована в Німеччині (184). Будучи студентом, В.Свентославський часто публікувався в київському тижневику "Світ", на сторінках якого в 1906-1907 рр. було вміщено 40 його статей на наукову й іншу тематику (185).

У 1906 р. В.Свентославський блискуче закінчив інститут і був залишений у ньому спочатку як керівник лабораторних занять, а потім як асистент кафедри неорганічної хімії. Слід сказати, що в науковому становленні молодому вченому багато тоді допомогли професори КПІ В.Шапошников і В.Тимофєєв (186).

Вже в 1908-1909 рр. він видав ряд праць, присвячених термохімічним дослідженням органічних та інших сполук, азотної кислоти і т.д Вони зацікавили видатного німецького вченого лауреата Нобелівської премії В.Оствальда і були ним опубліковані в Лейпцігу. У статтях, надрукованих тоді ж у варшавському "Польському хіміку" і в журналі Російського фізико-хімічного товариства він виклав свій оригінальний теоретичний аналіз дослідних даних по термохімії органічних сполук (187). Відзначаючи успішну роботу В.Свентославського, йому призначили в університеті на 1909-1910 рр. професорську

стипендію. В 1910 р. Російське фізико-хімічне товариство присудило молодому вченому, якому не було ще й 30-ти років, вищу наукову нагороду — премію імені Д.І.Менделєєва (188).

Наукові праці В.Свентославського привернули увагу вчених-хіміків Московського університету. Запитавши попередню думку професора В.Тимофєєва, який виконував тоді обов'язки ректора КІІ, В.Свентославського запросили в 1911 р. на роботу до Москви, де вже з повним блиском проявилися його неординарні якості вченого-експериментатора і теоретика в галузі термохімії та суміжних з нею галузей науки. Тут він продовжував розпочате в Києві термохімічне вивчення класу діазосполук, експериментальні результати яких були теоретично узагальнені в його монографії "Діазосполуки. Термохімічні дослідження", що вийшла друком в 1917 р.

Чимало польських вчених, які працювали в університеті св.Володимира, за сумісництвом викладали і в КІІ. Серед них були К.Абрамович, Б.Шишковський, Л.Кордиш та інші (189). (Останній, до речі, прислужився українській науці ще й після революції — в 20-х роках він був знову запрошений до КІІ, де почав уперше читати курс основ теоретичної електро- і радіотехніки) /190/.

В Київському торговельному інституті в ті роки на професорських посадах теж працювало п'ятеро поляків, серед них — хімік Є.Гришкевич-Трохимовський (він працював і в університеті), геолог і мінералог Є.Кобецький, а також С.Новаковський, який з часом став одним з найвидатніших польських географів. На Вищих жіночих курсах у Києві тривалий час викладав професор Е.Майдель. Одним з організаторів цих курсів був поляк В.Ліндемман (він читав, крім того, загальну патологію в університеті). Тут також викладали вже згадувані вище вчені Ч.Бялобжеський, Х.Якубаніс, В.Клінгер та ін. (191).

У другій половині XIX ст. — на початку XX ст. чимало польських вчених працювало в Харківському університеті, хоча немилість у зв'язку з повстанням 1863-1864 рр. торкнулася і їх. Перед його вибухом тут працювало двоє талановитих вчених-професорів: хімік-технолог І.Коссов і юрист А.Станіславський, різнобічно обдарований вчений. Останній переклав польською мовою "Божественну комедію" А.Данте і був автором української народної пісні "Летить орел понад небом". (Він, до речі, батько видатного польського художника Я.Станіславського, у якого великі заслуги і перед українським образотворчим мистецтвом).

Хоч обидва зарекомендували себе в університеті як прекрасні вчені і блискучі лектори й користувалися великим авторитетом серед викладачів і студентів вузу, їх змусили через деякий час після повстання подати у відставку. Щоправда, офіційно причина називалася інша, але всім було ясно за що їх звільнили (192), не зваживши навіть на те, що А.Станіславський працював тоді проректором університету, а певний час навіть виконував обов'язки ректора. Цікаво, що в ювілейних офіційних історіях фізико-математичного і юридичного факультетів, виданих до століття Харківського університету, дипломатично не вказано, чому А.Станіславський подав у відставку, а про відставку І.Коссова взагалі не згадувалося (193). Тимчасом про всіх інших професорів університету в їхніх біографічних довідках, вміщених тут, обов'язково, як правило, зазначається, коли вони і з якої причини припинили роботу в університеті.

Як і у Київському, у Харківському університеті залишився після повстання працювати лише один поляк, і так само медик Х.Вількомирський — викладач фізіологічної анатомії, автор, зокрема, чотиритомного підручника з цього предмета. Правда, через деякий час сюди прийняли ще одного поляка. Професором кафедри фармакології був призначений уродженець Київщини і вихованець університету св.Володимира Я.Станкевич. Він невдовзі став керівником згаданої кафедри і обіймав цю посаду 17 років.

З часом польських вчених стали трохи більше приймати на роботу у місцеві вузи, причому в Харкові, як і в Одесі, влаштуватися викладачами було дещо легше, ніж у Києві. Із 70-х років, за даними, що їх наводить Є.Рузевич, в Харківському університеті працювало 17 поляків-професорів і викладачів (194). Двоє з них внесли вагомий вклад в математичну науку. Це — А.Пшеборський і Ц.Руссіян. Про першого вище уже йшлося. Розпочавши роботу в університеті простим викладачем, він на початку XX ст. став професором, потім завідувачем кафедрою, а після революції 1917 р. і ректором (до речі, не уникнув і арешту на певний час Харківською ЧК).

А.Пшеборський — автор численних праць з різних галузей математики: лінійних, аналітичних і еліптичних функцій, диференціальних рівнянь, варіаційного числення, математичного аналізу і т.д. З математичного аналізу він написав навіть підручник, який двічі вийшов друком у Харкові (в

1903 р. і 1908 р.). Перу вченого належать також фундаментальний навчальний посібник з основ арифметики і змістовний підручник з аналітичної геометрії. Крім Харкова, його праці публікувалися в ті часи у Києві, Москві, Варшаві, Лейпцігу та інших містах Європи. Він довів відому теорему Лагерра про число коренів багаточлена з речовими коефіцієнтами, багато зробив для вивчення функцій, які найменш відхиляються від нуля в даному проміжку.

А.Пшеборський багато років очолював Харківське математичне товариство. Будучи дуже зайнятим науковою і педагогічною роботою, він знаходив час читати лекції з основ математики на загальноосвітніх курсах для харківських робітників, був одним з організаторів цих курсів (195).

Професор Ц.Руссіян — уродженець Поділля, вихованець Одеського університету, де пізніше захистив докторську дисертацію. Він зарекомендував себе блискучим викладачем, а деякі його лекції з диференціального й інтегрального числення, а також з інтегрування диференціальних рівнянь було тоді як зразкові видано в Харкові. Відомі і його наукові праці, найбільше — з узагальнення різних методів інтегрування диференціальних рівнянь. Ще в одеський період своєї наукової роботи він зайнявся теорією інтегрування рівнянь, зокрема систем рівнянь Пфаффа, знайшовши нові способи інтегрування останніх (196), що стало важливим внеском у математику.

Однак найбільшу наукову славу Харківському університету приніс біолог професор Л.Ценковський — один з основоположників, бактеріології і протистології. Цьому вузу він віддав 15 років своєї творчої діяльності — з 1871 р. по 1886 р.

Досліджуючи прісноводні й морські (під час роботи в Одеському університеті) нижчі рослини, Л.Ценковський вніс чимало нового в науку. У своїх наукових працях харківського періоду він встановив відсутність різкої грані між тваринним і рослинним світом на початкових етапах його розвитку, довів філогенетичну спорідненість між його представниками. Своїми дослідженнями Л.Ценковський зробив переворот в уявленнях про будову найпростіших інфузорій і радіолярій. Ним було відкрито, зокрема, наявність всередині радіолярій одноклітинної водорості, яку пізніше було названо зоохлорелою.

Свою теоретичну роботу професор Л.Ценковський пов'язував з вирішенням практичних завдань. За його ініціативою

в Харківському університеті було створено першу в імперії мікробіологічну лабораторію для виготовлення вакцин проти сибірки. Незалежно від Л.Пастера він розробив свій метод щеплень проти цієї страшної хвороби. Після довгих зусиль йому вдалося досягнути значних успіхів в боротьбі з сибіркою великої рогатої худоби і овець, яка завдавала величезної шкоди тваринництву (197).

Л.Ценковський заснував у Росії велику наукову школу ботаніків, альгологів і мікробіологів. К.А.Тімірязев назвав його "родоначальником всіх сучасних російських ботаніків", одним з найвидатніших авторитетів у мікробіології (198).

У 1886 р. вся наукова Росія урочисто відзначала 35-річний ювілей науково-педагогічної діяльності Л.Ценковського. До цієї дати більшість університетів імперії і майже всі російські наукові товариства обрали його своїм почесним членом. Він був також членом-кореспондентом Російської академії наук і Німецького ботанічного товариства, почесним членом Лондонського мікроскопічного товариства і т.д. (199).

На тому ж фізико-математичному факультеті, що й Л.Ценковський, у 1897-1902 рр. працював ще один відомий ботанік-професор В.Ротерт. Чимало поляків викладало на медичному факультеті Харківського університету. Так, у 80-роках тут працювали уродженці Волині: вихованець Київського університету, професор, відомий терапевт Т.Опенховський, вихованець Харківського університету, керівник університетської клініки професор Ю.Пенський, визнаний фахівець в галузі хірургії, довголітній редактор "Трудов" харківського Товариства наукової медицини і гігієни, професор В.Високович (той самий, що потім завідував кафедрою у Києві, про що вже йшлося вище), терапевт і патолог професор Е.Жебровський та інші (200).

Певний час, щоправда раніше, тут працював і вже згадуваний вище В.Франковський — також випускник цього ж університету. В Харкові, однак, у досліджуваний період його більше знали не як вузівського працівника, а як прекрасного лікаря-філантропа, котрий з однаковою сумлінністю лікував і багатих, і бідних, витрачаючи на матеріальну допомогу незаможним майже всі свої лікарські гонорари. У місті він користувався загальною повагою. Враховуючи заслуги В.Франковського перед населенням Харкова, міська управа організувала в 1882 р. урочисте відзначення 50-річчя його громадської і фахової діяльності.

В ті дні університет обрав В.Франковського своїм почесним членом. І коли через п'ять років він помер, то в останню путь його проводжав весь Харків, а похоронні витрати взяло на себе місто (201).

Серед викладачів Харківського технологічного інституту, заснованого 1885 р, також були поляки. Окрім професора А.Пшеборського, про що вже згадувалося вище, тут працювали професор Ч.Речинський, А.Рогінський та Ю.Сонгін.

Першим ректором Харківського ветеринарного інституту від дня його відкриття в 1851 р. був поляк Н.Халіцький. Йому належить велика заслуга у створенні цього інституту, який виріс на базі організованого ним ще в 1838 р. ветеринарного училища. Професор Н.Халіцький керував роботою цього інституту протягом 17 років. Свою викладацьку й адміністративну роботу він поєднував з науково-дослідницькою, зокрема, в галузі щеплень проти деяких хвороб тварин.

На початку існування інституту в ньому було всього лише три кафедри, і завідували всіма ними поляки. Один з них — професор Є.Полюта очолював свою кафедру аж до 1882 р. Пізніше тут також викладали професори: Е.Островський (він же керував і роботою терапевтичної клініки в місті), М.Журавський — автор багатьох наукових праць і підручників, Я.Гордзялковський, дослідження якого про хвороби тварин дістали широке міжнародне визнання, та інші (202).

Чимало вчених-поляків працювало тоді в Одеському університеті. Є.Рузевич у своїй монографії наводить прізвища 19 польських професорів та доцентів, які там викладали у досліджуваний період (203).

28 років в Одеському університеті працював його вихованець, уродженець Черкащини професор Я.Слешинський. Провідний математик, він виростив тут ціле покоління молодих здібних учнів — досить назвати Д.Крижановського, В.Ціммермана, І.Тимченка, В.Кагана, С.Шатуновського. Бездоганною була його громадянська позиція, особливо під час подій 1905 р. Під тиском революційного студентства в університеті в ті дні було обрано нового ректора прогресивного — професора І.Занчевського, а Я.Слешинський ввійшов до складу комісії, створеної для допомоги в роботі молодому ректору. Царські посіпаки йому цього не простили. Через деякий час після поразки революції Я.Слешинському довелося назавжди виїхати з імперії, хоча зв'язків зі своєю альма-матер він не поривав (204).

Що стосується суто математичної науки, то Я.Слешинський зробив вагомий внесок у її розвиток (обґрунтування, зокрема, способу найменших квадратів, доведення однієї з теорем теорії ймовірності, чому, до речі, була присвячена його докторська дисертація). Він обґрунтував загальну теорему перестановки границь і вніс особливо великий вклад у теорію нескінченних ланцюгових дробів, зокрема у вивчення їх загальних властивостей. Знайдені ним на основі узагальнення праць попередників достатні умови збіжності нескінченних дробів з комплексними елементами й досі зберігають своє наукове значення (205). Відомі також і його праці з математичної логіки.

Від початку заснування Одеського університету кафедрою ботаніки керував професор Л.Ценковський — той самий, що пізніше працював у Харкові. Його лекції користувалися тут великою популярністю. Своїми високими моральними якостями професор був взірцем для всіх, хто його знав. Не випадково його обирали в Одесі університетським суддею. З раннього ранку і до пізнього вечора кабінет професора переповнювали студенти. Він вперше застосував мікроскоп у викладанні ботаніки, на власний кошт обладнав в університеті ботанічний кабінет, залучив багатьох студентів до науково-дослідницької роботи. Л.Ценковський заснував в Одесі Товариство дослідників природи, а в 1870 р. був обраний його почесним президентом. У Севастополі він створив зоологічну станцію (206).

Життя Л.Ценковського не було, як кажуть, вистелене трояндами. Виходець з бідної сім'ї, він і потім часто переживав матеріальні труднощі, наприклад, коли залишив роботу в Одесі і переїхав до Петербурга, де не мав ніяких засобів до існування, поки не знайшлося йому місця роботи в Харкові. Він ніколи не добивався ніяких чинів, пише про нього його російський біограф А.Метьолкін, не ганявся ні за якими матеріальними вигодами. Йому навіть на думку не спало, наприклад, отримати якісь кошти від багатих вівцеводів, отари котрих він врятував від сибірки. Все своє життя він безкорисливо служив науці й людям. І коли в 1887 р. він помер за кордоном, перебуваючи там на лікуванні, то сім'я не мала навіть коштів перевезти звідти його тіло (207). "Таким вченим, — як було сказано від імені наукової Росії в день його ювілею 1886 р. — має право гордитися" весь цивілізований світ" (208).

Причини залишення Л.Ценковським Одеси також свідчать про його високі моральні якості. В університеті працював молодий здібний вчений-хімік поляк Александр Веріго, який починав тут з лаборанта. Л.Ценковський висунув його кандидатуру на обрання професором, але реакційна частина професури категорично не хотіла цього допустити. Тоді майже повторилася історія з обранням Бодуена де Куртене в Київському університеті. Спочатку Рада факультету А.Веріго обрала, потім провели повторне голосування, на цей раз забалотувавши його кандидатуру і саме з цієї причини в знак протесту Л.Ценковський у 1871 р. виїхав з Одеси. Дещо пізніше при підтримці видатних вчених, які тоді працювали в Одеському університеті, І.М.Сеченова й І.І.Мечникова (з останнім Л.Ценковського зв'язувала тісна дружба), А.Веріго все-таки дістав тут посаду професора. Своїми лекціями з неорганічної хімії, сміливими думками він відразу ж завоював студентську аудиторію, став її улюбленцем. Він був серед тих вчених університету, які на чолі з І.І.Мечниковим боролися проти встановлених царизмом реакційних правил навчання в вузах, за автономію останніх і за права студентів.

Поряд з викладацькою роботою А.Веріго інтенсивно займався і науковими дослідженнями. Основні його праці присвячені дослідженню азосполук. Він розробив, зокрема, метод одержання азобензолу та його гомологів. А.Веріго багато зробив для вивчення природних багатств півдня України. Він вперше зробив хімічний аналіз дністровської води, вніс великий вклад у курортологію як дослідник одеських лиманів (був автором ряду праць про їх природу і склад). Його дослідження мали важливе значення для використання лікувальних властивостей лиманів.

Праці А.Веріго, писав В.Вернадський, "з початку 1880-х років стали для всіх подальших робіт провідною ниткою, він знайшов тут нову область явищ природи, довів біохімічний характер процесів гязеутворення" (209). Завдяки А.Веріго у 1880 р. в Одесі було відкрито першу в імперії аналітичну лабораторію дослідження харчових продуктів.

Професор А.Веріго виростив цілу групу відомих вчених-хіміків. Його учнями, зокрема, були академік М.Зелінський, перший ректор Тбіліського університету П.Мелікішвілі та ін. Враховуючи високий авторитет А.Веріго як вченого і педагога, його двічі (поки царизм у 1884 р. не скасував це право)

обирали ректором університету, хоча він відмовлявся від цієї посади з особистих причин (210).

Учнем І.М.Сеченова і І.І.Мечникова й гідним продовжувачем їх наукової діяльності в Одеському університеті був другий Веріго — Броніслав, який працював тут з 1897 по 1914 рр. Він так само відзначався своїми демократичними поглядами. Недаремно після поразки революції 1905 р. Б.Веріго на певний час вимушений був піти з університету і навіть переховуватися, оскільки чорносотенці загрожували йому фізичним знищенням. Професор Б.Веріго був засновником Вищих жіночих курсів в Одесі. Такі курси, відкритої на той час і в інших містах імперії, давали можливість жінкам вперше в історії царської Росії здобувати вищу освіту (211).

Значний внесок зробив Б.Веріго у науку в одеський період своєї творчої діяльності. Він — автор багатьох важливих праць із загальнобіологічних проблем і фізіології нервової системи, які були опубліковані в Росії та за кордоном, серед них — капітального двотомного підручника "Основи фізіології людини і вищих тварин", написаного саме в Одесі і виданих у 1905 — 1910 рр.

Праці Б.Веріго фактично послужили вступом до сучасного вчення про процеси збудження і провідність нерва — цих кардинальних проблем фізіології. Саме спираючись на фундаментальні експериментальні дані Б.Веріго, нинішня наука розвиває далі його вчення про функціональні здібності нервового волокна. Він вперше описав явище так званої катодичної депресії. Його праці з обміну речовин, особливо білкового обміну, послужили відправною точкою для сучасних розробок. Багато з них, наприклад, метод визначення кількості азоту в організмі досі широко використовується в клініках. В одеський період своєї наукової діяльності він встановив, зокрема, вплив кисню на здатність крові зв'язувати вуглекислий газ (так званий "ефект Веріго"). Не менш цінними є і праці Б.Веріго з імунітету. Він збагатив вчення І.Мечникова про фагоцитоз, першим розкрив причини лейкопенії при попаданні в кров бактерій та їхніх токсинів (212).

Морфологію і систематику рослин довгі роки читав в університеті відомий дослідник флори України і Польщі, а також Азії й Африки, член багатьох російських та міжнародних наукових товариств, автор багатьох ґрунтовних праць з симбіозу рослин, професор Ф.Каменський. Він відкрив, зокрема, важливе біологічне явище ендотрофної мікоризи

(співжиття грибів з вищими рослинами). В Одесі Ф.Каменський опублікував ряд праць, присвячених питанням географічного поширення і морфології деяких рослин, а також їх хворобам, зокрема, гороху і винограду. Він вніс також і практичний вклад у боротьбу з філоксерою та іншими шкідниками сільськогосподарських рослин в Криму як член створених для цього спеціальних комісій.

У 1895 р. Ф.Каменський взяв на себе обов'язки директора Одеського ботанічного саду. Новий директор невдовзі зробив його зразковою науковою установою, хоча й не вистачило коштів довести все задумане до кінця.

Незабаром після смерті Ф.Калинського, у 1912 р. директором Ботанічного саду був призначений професор цього ж університету Б.Гриневецький — відомий вчений, пізніше вже в незалежній Польщі ректор Варшавського університету, автор багатьох праць з ботаніки, опублікованих у Росії і в Польщі. Одну з них, присвячену кавказько-кримській флорі, Б.Гриневецький опублікував якраз під час своєї роботи в Одесі в 1916 р.

Стараннями Ф.Каменського і Б.Гриневецького колекції Одеського ботанічного саду були значно збагачені новими видами рослинності з усього світу. Науково-дослідницьку роботу було поставлено тут на належний рівень.

До Одеського університету перейшов працювати з Харкова і професор В.Ротерг. Однак через 6 років його звідти звільнили за виступи на захист переслідуваних студентів і оборону автономних прав вузу (214).

Понад 20 років, від початку існування університету в ньому працював професор класичної філології В.Юрєвич. Певний час у 60-70-х роках він навіть був деканом його історико-філологічного факультету. Відомий дослідник античних грецьких колоній і генуезьких фортець над Чорним морем, автор кількох десятків праць з цього питання, В.Юрєвич не випадково у 1883 р. був обраний віце-головою Одеського товариства історії і старожитностей. Класичну філологію в Одеському університеті читав також глибокий знавець античної грецької культури, автор багатьох праць на цю тему Л.Воеводський. Довгі роки тут викладали також професори: астрономію — Л.Беркевич, політичну економію і статистику — Л.Федорович, римське право — К.Диновський, цивільне право — Є.Васьковський та ін.

Професор Є.Васьковський — вихованець Одеського університету — в дні першої російської революції був

обраний його проректором, а після її поразки звільнений з роботи і разом з ректором І.Занчевським відданий під суд по звинуваченню в злочинних діях під час революційних подій, за відмову переслідувати студентів за їхні політичні переконання. Врятували його від довгих літ ув'язнення, що йому загрожувало, лише рішучі протести широкої громадськості. Повернувся Є.Васьковський до університету після Лютневої революції і одразу ж був обраний деканом юридичного факультету (216).

У Катеринославській вищій гірничій школі (пізніше перейменованій на гірничий інститут) від самого початку її утворення, тобто від 1899 р, геологію і мінералогію читав відомий дослідник Сибіру і визнаний авторитет з проблем вічної мерзлоти професор Л.Ячевський (він, до речі, організував у школі прекрасний мінералогічний кабінет). Щоправда, робота його там була недовготривалою. В 1903 р. він переведений в Петербург, де став членом Гірничого комітету. Теорію будівництва машин для металургії, нарисну геометрію і технічне креслення викладав у школі професор А.Родзевич-Белевич. Членом Ради училища від гірничопромисловиків Південної Росії з 1904 р. по 1908 р. був І.Ясюкович, про якого вже йшлося вище (217).

І коли в 1916 р. у Катеринославі було відкрито Вищі жіночі курси, які стали основою для заснування тут через два роки університету, організатором і першим деканом лікарського факультету в цьому навчальному закладі став поляк В.Томашевич. Він же керував організованою тут пологово-гінекологічною клінікою. Кафедрою мікробіології і клінікою пошесних хвороб завідував Л.Падлевський, кафедрою і клінікою внутрішніх хвороб — К.Буйневич, керівником клініки нервових хвороб, а потім деканом цього ж факультету був В.Держинський (брат "залізного лицаря революції" Фелікса) /218/, який пізніше навіть був проректором Катеринославського університету.

Вихованцем Київського університету був також уродженець України Л.Яновський. Середню освіту він здобув у Білій Церкві, після чого й вступив на історико-філологічний факультет університету св.Володимира. Ще студентом написав конкурсну працю про політичну діяльність відомого польського полеміста XVI ст. ієзуїта П.Скарги. Вона була відзначена в університеті золотою медаллю і в 1907 р. тут видана. Після закінчення навчання ще вдосконалював свої

знання у вузах Західної Європи. Працював аж до початку першої світової війни в Ягеллонському університеті. Перша світова війна закинула Л.Яновського у Швейцарію, звідки він з великими труднощами перебрався до Києва, де працював вчителем, потім директором у тутешніх гімназіях, а в 1916 – 1917 рр. став одним з засновників польського університету в цьому місті над Дніпром (219).

Л.Яновський — автор багатьох літературознавчих й історичних праць (одна з них, зокрема, була присвячена "Історії Русів"). Найвизначнішою з них, після опублікування якої за Л.Яновським утвердилася репутація серйозного вченого в галузі історії культури, стала монографія "Харківський університет на початку свого існування (1805-1820 рр.)", видана в Кракові 1911 року (220). На той час вже вийшов цілий ряд праць з історії вузу, приурочених до століття з дня його заснування, в тому числі двотомна монографія видатного українського історика професора Д.І.Багалія (221). Однак, ретельно проаналізувавши джерела та інші матеріали, Л.Яновський в своєму ґрунтовному дослідженні зумів внести й нове у вивчення питання про виникнення й перші науково-освітні кроки університету.

§ 6. Дослідження в галузі гуманітарних наук

Треба сказати, що поляки залишили помітний слід в Україні і в галузі гуманітарних наук. Насамперед слід виділити тих, хто служив музі історії Клію. Серед них варто, на наш погляд, в першу чергу назвати Ю.-А.Ролле. Праці д-ра Антонія І., як він їх підписував, викликали значний інтерес, їх читали і по-польськи, і по-російськи, оскільки частину з них друкувала "Киевская старина".

Народився Ю.Ролле 1830 р. на Поділлі. З юних літ відзначався демократичністю своїх поглядів. Навчаючись у 5 класі Вінницької гімназії, одного разу в річницю Великої французької революції написав у класі крейдою на дошці по-французьки її лозунг "Хай живе свобода!". Переляканий директор гімназії (вже це одне яскраво свідчить про ту гнітючу атмосферу, яка панувала в царських школах) доніс на свого учня київському генерал-губернатору. Ю.Ролле заарештували, йому загрожував суд, але обмежилися різками. Довелося юному Ю.Ролле доучуватися уже в Білій Церкві, а потім у Києві складати екзамен на атестат зрілості, що

уможливило його вступ у 1850 р. на медичний факультет університету св.Володимира (222). По його закінченні він повернувся в рідні краї.

Певний час Ю.Ролле працював лікарем у селі Яришівка, а в 1860 р. перебрався до Кам'янця-Подільського, де й осів назавжди. Швидко здобув авторитет як прекрасний медик. Аристократів він лікував за гроші, бідноту — за "спасибі", до того ж організував безплатну лікарню для малоімущих і акушерські курси. У вільний час займався історією України і це стало головною справою його життя.

Закоханий у Поділля, він почав збирати, записувати й публікувати старовинні перекази й легенди краю. Відвідуючи ярмарки й святкові народні гуляння, Ю.Ролле не тільки збирав матеріал з місцевої давнини, а й фотографував (тоді тільки-но з'явився дагаротип) найхарактерніші типажі мешканців України: міщан і селян, дідів і молодичь, різного роду гультяїв і т.д. Альбоми цих чудово виконаних знімків він видав як додаток до своїх праць. З них ми можемо судити, як виглядало понад сто років тому покоління наших попередників. І добре було б перевидати ці унікальні фото.

Сучасники Ю.Ролле підкреслювали, що йому дуже допомогло в роботі над працями на історичну тематику те, що він прекрасно знав Поділля, яке, як і майже всю Правобережну Україну, об'їздив, обходив, бачив на власні очі їх пам'ятки старовини й крайобрази. Ю.Ролле знав особисто багатьох людей, з якими повсякденно спілкувався і як мандрівник по українській землі, і як лікар, й чимало почув від них про минулі часи. Все це допомогло йому писати так, наголошував, наприклад, варшавський "Тижоднік ілюстровани", що читачеві не видавалися вигадкою накреслені автором характери його героїв, а скоріше, ніби він (читач) бачив усе на власні очі (223).

Ю.Ролле спирався звичайно не лише на почуті від людей перекази і легенди. Він перечитав і всі, які тільки міг, старовинні хроніки, немало часу витратив, переглядаючи документи в архівах поміщицьких дворів і т.д. У своїй творчості він не обмежувався опрацюванням і публікацією переказів і легенд, а взявся за написання ґрунтовних праць з історії як Поділля, так і всієї України, вміщуючи їх у періодичних виданнях Варшави, Кракова і Львова. В 1869 р. в одному з них — "Пшегльонді Польськім" — він розпочав друкувати свою найважливішу працю "Замочки подільські

на молдавських окраїнах", яка з часом вилилася в тритомне дослідження. Його перші два томи присвячені історії міста Кам'янця-Подільського, а останній — Бара, Могилева-Дністровського, Шаргорода, Жванця і кількох інших подільських міст і містечок, які з козацьких часів пов'язані з відомими чи мало відомими подіями історії України.

Праця ця викликала великий інтерес у читачів, а тому була негайно видана в Кракові (а в 1880 р. вийшла у Варшаві другим переробленим і доповненим виданням). Вона ще й досі є фактично єдиним ґрунтовним опрацюванням історії Кам'янця-Подільського, — міста-фортеці, яке не раз відіграло важливу роль в історії України. Після її опублікування авторитет Ю.Ролле як історика значно зріс і в 1873 р. його запросили співпрацювати з львівським "Пшеводніком науковим". В наукових зошитах останнього з того часу часто стали з'являтися праці д-ра Антонія І. з історії України (224). Перші п'ять томів його "Розмов про минуле", а потім "Історичних повістей" вийшло у Львові в 1878-1880 рр, де загалом було надруковано 25 праць на цю тематику: "Козацька помста", "Тульчинський двір" та інші. А потім майже щороку аж до самої смерті Ю.Ролле виходили все нові і нові томи його "Історичних повістей" з історії як Поділля, так і всієї України. Ю.Ролле — автор також кількох праць з історії медицини на Волині й Поділлі у XV — XIX ст.

Окрім праці польського історика присвячені біографіям козацьких ватажків С.Наливайка, І.Підкови, С.Чалого, І.Богун. За працю про останнього він взявся, прочитавши відомий роман Г.Сенкевича "Вогнем і мечем", одним з героїв якого є І.Богун. На відміну від тенденційно виведеного образу письменником, Ю.Ролле старався подати читачам більш правдиву біографію знаменитого козацького полковника.

Об'єктивну характеристику подільський історик дав і коронному гетьману С.Чарнецькому, якого всіляко прославляла польська історіографія. Ролле ж написав, що він зруйнував Україну дужче, ніж Батий і всі Гіреї разом узяті. Така об'єктивність д-ра Антонія І. викликала схвальну оцінку І.Франка (225), який завжди пильно стежив за всім, що друкувалось з історії й культури України.

Всього Ю.Ролле написав за своє життя близько 80 монографій, які він називав "історичними повістями". Однак це не є монографії в сучасному розумінні цього терміну. Його "Історичні повісті" стоять на межі між науковою

роботою і літературною белетристикою. З одного боку, це було безперечним достоїнством, бо його праці написані гарною літературною мовою і дуже легко читаються. З іншого боку, нерідко белетрист у Ю.Ролле переважував історика, на що звертали увагу ще його сучасники.

"Часто, — констатував, наприклад, варшавський тижневик "Тигоднік Повшехні", — читачеві важко визначити, де в книзі Ролле закінчується історична дійсність, а де починається гра уяви" (226). На це вказують і сучасні дослідники."... Надмір літературних елементів, — пише львівський історик Я.Дашкевич, — часто приводив Ю.Ролле до відсутності об'єктивного підходу в розповіді" (227). Р.Кирчів зазначає, що "Ролле у своїх мемуарах та історичних нарисах пустив в обіг немало неточних, сумнівних речей, а то й звичайних вигадок та містифікацій" (228).

Однак часом об'єктивність взагалі залишала автора, як це мало місце, наприклад, в його повісті, присвяченій У.Кармелюкові. В ній Ю.Ролле зобразив легендарного подільського повстанця як звичайнісінького розбійника, що, звичайно, не відповідає історичній правді.

Проте такі явно несправедливі помилкові оцінки в працях Ю.Ролле траплялися не часто. В цілому ж вони не втратили свого наукового і пізнавального значення й сьогодні. Недаремно ж "Український історичний журнал" не так давно (1991, № 3) передрукував одне з його досліджень "Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в.". В цій праці дослідник висвітлив, як відзначає В.Матях, роль і значення жінки при резиденції українських гетьманів, її вплив на деякі сторони буття гетьманського двору, тобто питання, які лишалися поза увагою української історіографії (229). Свого часу ця праця Ю.Ролле друкувалася в "Киевской старине".

Слід сказати, що цей єдиний у той час в Україні легальний історико-етнографічний і белетристичний журнал, який виходив у 1882 — 1907 рр. (щоправда російською мовою, бо українською він тоді виходити не міг), немало зробив для популяризації творчості Ю.Ролле. Журнал опублікував на своїх шпальтах, окрім "Жінок", ще п'ять цікавих його праць, а саме: "Сава Чаленко" (з історії Гайдамаччини) "Іван Підкова", "Страшний Йосип", "Доля красуні" (про Софію Потоцьку) і "На Шпаковому шляху" (з побуту Поділля на початку XVIII ст.), а також умістив ряд прихильних рецензій

на твори Ю.Ролле, опубліковані в 80-90-х роках польською мовою у Львові й Варшаві.

Звістка про смерть Ю.Ролле боляче відізналась з науково-культурницьких колах України. "Його монографії, — писав тоді журнал "Киевская старина", — написані легко і захоплююче, ознайомили місцеву польську громадськість з історією Південно-Західного краю і змусили цю громадськість відмовитися від багатьох поспішних думок, тенденційних упередженостей. Тому, незважаючи на багато розбіжностей в подробицях і на різні точки зору, ми маємо визнати, що д-р Ролле невтомною своєю діяльністю на ниві історичної науки відслужив чесну службу на користь рідного краю" (230).

Серед польських істориків, які творили в Україні, безумовно, найбільшою постаттю був А.Яблоновський. Це прізвище, на жаль, теперішньому читачеві мало що говорить (якщо він взагалі його чув). Народився він на Червентських землях (Побужжя). Навчався в Київському університеті, хоч з останніх курсів перевівся до Тарту. Однак по закінченні Тартуського університету знову повернувся в Україну. Довгі роки вчителював у Києві, на Київщині та Вінниччині. Брав участь у підготовці повстання 1863 — 1864 рр. в Україні, входив до складу підпільного Центрального національного комітету на Русі, утвореного партією "червоних" — демократичного крила повстання. Після поразки був засланий на північ Росії, де часу не марнував, вивчав етнографію мордовського народу. Із заслання повернувся до Варшави, але з Україною підтримував тісні зв'язки. Холодну пору року він, як правило, проводив у Києві, а влітку часто мешкав в українських селах, спочатку на хуторі у брата поблизу Одеси (поки останнього не стратили за революційну діяльність), а потім у друзів — здебільшого в Котюжанах на Поділлі, опрацьовуючи почерпнуті в архівах матеріали і використовуючи їх для написання своїх праць з історії України й Польщі. Був він людиною дуже працювитою, часто аж до повного фізичного виснаження, до того ж відзначався життєвим оптимізмом. Згадують, що коли йому виповнилось 80 років, А.Яблоновського відвідав його колега — теж історик. Ювіляр поділився з ним творчими планами на майбутнє: що напише в найближчі 20 років, а що відкладе на пізніша. Однак раптова смерть під час відпочинку в

Одесі напередодні першої світової війни перервала здійснення цих задумів.

А.Яблоновський встиг написати багато. Тут і праці із славістики, з історії Передньої Азії й Арабського Сходу. Цьому сприяли його численні подорожі по країнах Європи, Азії й Африки, знання багатьох європейських і східних мов, робота в бібліотеках і музеях цих країн. Однак найбільше він відомий як історик України. Праці на цю тему склали більшу частину семитомного видання його творів, виданих у Варшаві на початку XX ст. (перед тим на зламі XIX — XX ст. вийшли чотиритомним виданням у Кракові). Сюди ввійшли монографія "Волинська земля в половині XV ст.", "Українські староства", "Українська земля від лихоліття до Руїни", "Поділля наприкінці XV ст.", "Заселення України в литовську епоху", "Стародавнє Поділля перед його прилученням до колишньої Речі Посполитої", "Колонізація України за останніх Ягеллонів" та ін. Одне з останніх великих досліджень А.Яблоновського — "Історія Південної Русі до падіння Речі Посполитої Польщі" (1912 р.). Праці його видавалися, як правило, у Варшаві, часом у Кракові, але одна з них — про колонізацію (заселення) України, видана в 1907 р. у Києві стараннями Історичного товариства Нестора-літописця.

У працях А.Яблоновського зібрано багатий фактичний матеріал, однак основна концепція історії України, якої дотримується автор, ущербна. Так, він писав, що на долю Польщі випала висока історична місія — підняти Русь, заселити, навести в ній лад і залучити до європейської цивілізації, оскільки таке завдання було не під силу Литві. Це він вважав своєрідним моральним виправданням для Польщі за оволодіння українськими землями (231).

Вчений твердив, що до татарського нашестя взагалі вся Україна (під якою поляки розуміли Київщину і Брацлавщину, а також землі, що безпосередньо до них прилягають з півдня) була зайнята кочівниками турецької крові, і лише зі смертю кримського хана Менглі-Гірея в 1515 р, коли зменшилася інтенсивність татарських набігів, тут почало складатись степове населення шляхом руської і польської колонізації та з тюркських кочівників, які тут поселялися. Гуцулів він помилково вважав обрусілим волоським племенем. Безпідставно заперечував наявність в українців власних національно-політичних традицій (232). Все це, звичайно, знижує наукову вартість його праць.

А.Яблоновський автор загалом цікавої, багатої своїм фактичним матеріалом, великої за обсягом монографії "Києво-Мо-

гилянська академія. Історичний нарис на фоні загального розвитку західної цивілізації на Русі". У ній він знову ж таки не уникнув помилкових оцінок. Так, А.Яблоновський писав, що Академія не мала в собі нічого самостійного, нічого оригінального, а була лише посередницею між Заходом і Сходом, між західною і східною культурою і розсадницею латино-польської культури на Русі. Безперечно, що Академія справді виступала такою посередницею. Однак водночас вона була опорою українства, захисницею православ'я на берегах Дніпра, для чого, власне кажучи, її й створено.

Польський дослідник писав далі, що Академія справляла незначний вплив на розвиток української народної окремішності. Це його твердження також не відповідає дійсності. До того ж, далі він суперечить самому собі. Так, наголошуючи, що через вивчення польської мови й літератури в Академії поширювалася західна культура, А.Яблоновський пише, що остання "хоч і посереднім чином, але дуже впливала на зміцнення цієї окремішності перед загрозою російської асиміляції, яка з часом дедалі посилювалася" (233).

А.Яблоновський, безумовно, мав рацію, відзначаючи вплив польської культури на розвиток громадських і культурницьких процесів в Україні. Про це ж писали й провідні українські історики, в тому числі М.С.Грушевський (234). Однак з цим були незгодні деякі російські світські і духовні історики, які працювали в Києві. Останні, особливо професор університету св.Володимира М.Владимирський-Буданов, вели тоді з А.Яблоновським гостру полеміку (хоч і витриману в пристойному, інтелігентному тоні, без навішування ярликів). Піддаючи окремі хибні його погляди на проблеми історії України, про які вже вище йшлося, слушній критиці, вони, однак, виходили при цьому з точки зору офіційної великодержавної історіографії. Одна з праць М.Владимирського-Буданова так і називалася "Населення Південно-Західної Росії від половини XIII — до половини XV століття" (не Русі, а Росії — *І.Л.*) (235). Вже одна її назва свідчить сама за себе. Автор заперечував тут існування українського народу, а Україну вважав провінцією Росії, яку вона повернула від Польщі.

На таких самих позиціях стояв і церковний історик професор Київської духовної академії Ф.Титов, критикуючи працю А.Яблоновського про Києво-Могилянську академію. Характерно, що Ф.Титов негативно оцінив і діяльність П.Мо-

гили (хоча останній був православним митрополитом), твердячи, що при ньому Академія нібито нічого не зробила в науковому плані. І це тому, що за твердженням Ф.Титова, вона не розірвала з поширеною на Заході схоластикою, а П.Могила "схилив Академію в бік польсько-латинської культури" (236). Ясно, що під схоластикою тут розуміється культура Заходу, оскільки у навчальних закладах Росії тоді вистачало своєї схоластики. Справа не в схоластиці, звичайно, а в тому, що ревний захисник православ'я П.Могила (для чого він, до речі, і заснував Академію) одночасно був, як відомо, ворогом Москви і шанувальником польської культури, поширенню якої всіляко сприяв у своєму навчальному закладі. І те, що А.Яблоновський позитивно писав про діяльність П.Могили, звісна річ, не подобалося російським історикам і позначалося на їхніх оцінках праць польського вченого.

У 1875 р. А.Яблоновський разом з А.Павінським взявся за підготовку і видання багатотомних "Історичних джерел з історії Польщі і України", які протягом тривалого часу виходили у Варшаві. Наукова і пізнавальна вартість цієї багаторічної праці як важливого джерела для вивчення історії України незаперечна. Всього вийшло 8 томів документів "З історії України XVI — XVII ст.ст.". Цим документам, як правило, передували ґрунтовні й часом досить обширні дослідження вченого, присвячені географічно-статистичному опису того чи іншого регіону України. Щоправда, заснований ним метод підрахунків з погляду сьогодення є застарілим (237), а отже, до опису, як і до в основному побудованих на цих підрахунках узагальнюючих висновках польського вченого, слід ставитися критично.

Для своїх "Історичних джерел" А.Яблоновський використовував головним чином документи і матеріали київських архівів. Однак, М.Владимирський-Буданов відзначав (очолюючи протягом значного відрізка часу Київську археографічну комісію, він, безперечно, знався на цих справах), що опубліковані А.Яблоновським джерела неповні, оскільки йому не все в архівах надавали. Тому, писав далі М.Владимирський-Буданов, матеріали люстрації українських земель, проведеної польським урядом в першій половині XVII ст., видані А.Яблоновським в 1877 р., є, наприклад, лише коротким витягом з неї (238). Отож, всім, хто користується опублікованими ним документами і матеріалами, бажано це мати на увазі.

Певну наукову вартість має і складений та виданий А.Яблоновським історичний атлас українських земель XVI-XVII ст., що перебували під владою Речі Посполитої (17 карт). Хоч атлас цей з наукового погляду і не був бездоганим, на що вказував свого часу видатний польський історик Т.Корзон — знавець історії України і польсько-українських відносин (239), проте, слід пам'ятати, що це була перша спроба укладення історичного атласу українських земель. Він послужив відправним пунктом для майбутніх картографів. До цього варто додати, що атлас викликав великий інтерес на II' Міжнародному з'їзді істориків у Римі в 1903 р. (240). І тут треба сказати, що А.Яблоновський на схилі своїх літ користувався заслуженим авторитетом у середовищі істориків як в імперії, так і за її межами. Він був, зокрема, делегатом двох міжнародних з'їздів істориків.

Визнанням заслуг вченого перед історичною наукою було також запрошення його до участі в роботі з'їзду Російського археологічного товариства, який відбувся 1899 р. у Києві. В 1904 р. він обраний дійсним членом Імператорського товариства історії і старожитностей російських, в 1913 р. — почесним членом Королівського історичного товариства в Лондоні. Він же був головою і -Варшавського наукового товариства, що в ті роки виконувало функції польської Академії наук.

Незважаючи на названі вище помилкові чи дискусійні погляди А.Яблоновського з окремих питань історії України, його праці були добре відомі серед українських наукових кіл й належно ними оцінені. Так, полемізуючи з Б.Грінченком, який у "Листах з Наддніпрянської України" стверджував, що кожний, хто дасть українцеві неукраїнську книжку, робить йому шкоду, М.Драгоманов у своїх знаменитих "Листах на Наддніпрянську Україну" писав, що в такому разі "ми перестанемо читати московські (тобто написані по-російськи. — *І.Л.*) й польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію", а це, на його думку, було б абсурдом (241). Як бачимо, М.Драгоманов поставив праці В.Антоновича і А.Яблоновського на один рівень.

У свою чергу, польський вчений віддавав належне дослідженням українських істориків. Так, в 1897 р. у варшавському "Квартальнику історичному" він вмістив розгорнуту рецензію на працю годі ще молодого М.С.Грушев-

ського "Барское староство. Исторические очерки" (видана в Києві у 1894 р.), в якій високо її оцінив.

В 1892 р. А.Яблоновський був обраний членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві і брав активну участь в його роботі. Він співробітничав з багатьма діячами української культури, особливо з П.Кулішем. А матеріали до першого тому "Історичних джерел" польському історику надав кирило-мефодіївець В.Білозірський, колишній редактор першого українського суспільно-політичного й літературно-художнього журналу "Основа", що видавався на початку 60-х років у Петербурзі.

Про моральну позицію вченого і його високі людські якості та ставлення до України красномовно свідчить й такий факт. На старості своїх літ А.Яблоновський протягом принаймні 20-ти років щоразу в день пам'яті Т.Г.Шевченка приходив до однієї з київських церков на панахиду по Кобзарю (242). На такий крок тоді треба було мати сміливість, оскільки це був своєрідний виклик самодержавству. Небагато хто не те що з поляків, а й з українців на це відважувався, адже царські жандарми пильно за цим стежили. А от А.Яблоновський не боявся — приходив.

Схожих з А.Яблоновським поглядів щодо України і її історії дотримувався Ф.Равіта-Гавронський. Народився він 1846 р. на Вінниччині, але його життя значною мірою було зв'язане з Києвом. Тут навчався в гімназії, тут же сидів у цитаделі за участь у повстанні 1863 — 1864 рр. Після нетривалого ув'язнення (зважаючи на молодість, 17-річного юнака випустили на волю), він навчався в Київському університеті. Двотомні праці Ф.Равіти-Гавронського "Богдан Хмельницький" й "Історія гайдамацьких рухів", а також ряд інших його досліджень з історії України козацької доби, написані на основі пануючих у тодішній польській історіографії оцінок українсько-польських відносин. "Маючи темперамент публіциста, не завжди він, — дипломатично пише про Ф.Равіту-Гавронського сучасний польський історик З.Вуйчик, — міг позбутися докорів, що йому бракує наукової об'єктивності" (243). Цієї самої об'єктивності дещо більше в його двотомній праці "1863 рік на Русі" (244), де тенденційності вже менше. Очевидно, тут зіграло свою роль те, що автор сам був учасником тих подій, і чимало з того, про що він писав, бачив на власні очі. З монографії можна багато чого дізнатися і про життя в Києві й взагалі на

Правобережній Україні, і в Галичині перед 1863 р., і про громадсько-політичну атмосферу напередодні вибуху повстання.

Однак у Ф.Равіти-Гавронського є праці, які однозначно можна оцінити як внесок у вивчення історії України та її культури. Сюди насамперед слід віднести дослідження про Пилипа Орлика. Спираючись на знайдений у Кракові діаріуш (щоденник) козацького гетьмана у вигнанні, Ф.Равіта-Гавронський висвітлив наполегливі, хоч і марні спроби цього сподвижника І.Мазепи залучити європейські держави, зокрема Польщу, в 20-х роках XVIII ст. до війни проти Російської імперії з метою відновлення незалежності України (245).

Інша праця, також написана на основі архівних матеріалів, містить цікаві відомості про родину й рідні місця Т.Г.Шевченка (246). Ф.Равіта-Гавронський є, до речі, автор ще однієї праці про Великого Кобзаря — "Жінки в поезії Тараса Шевченка", опублікованої в одному з польських періодичних видань у 1887 р. Його заслугою як історика є, безперечно, і опублікування важливих джерел часів Хмельниччини.

Ф.Равіта-Гавронський підтримував дружні зв'язки з багатьма діячами української культури, українського національного руху. Однак не все й тут було однозначним. Так, 1912 р. у Львові він видав книжку про Володимира Антоновича (247). Останній поляк за походженням став видатним українським вченим, зробивши величезний внесок у справу становлення й розвитку історичної науки в Україні. Не спинятимемось докладно на цьому аспекті його багатогранної наукової діяльності, оскільки на цю тему вже вийшов цілий ряд публікацій, авторами яких є В.Ричка, В.Смолій, О.Киян та ін. (248). Що ж стосується Ф.Равіти-Гавронського, то, відзначивши сильні сторони особистості В.Антоновича і згадавши свої зустрічі з ним на квартирі у Ч.Неймана (про якого нижче), він у цілому негативно оцінив його наукові концепції і громадсько-політичну діяльність. Не всім полякам, як з цього видно, сподобалося, що В.Антонович, став свідомим українцем, більше того — майже півстоліття стояв на чолі національного руху в Україні і в своїх працях дотримувався, як правило, антипольських позицій.

Співробітничав Ф.Равіта-Гавронський і з "Киевской стариной", де були надруковані окремі його твори. Він був людиною досить обдарованою. У його творчій спадщині є і літературознавчі праці, зокрема, цікаві розвідки про доробок польських письменників в Україні М.Чайковського і Т.Падури.

Публікацію про останнього вміщено, до речі, в "Киевской старине" у вересневому числі за 1889 р. Равіта-Гавронський був і відомим письменником, перу якого належить також ряд повістей на українську історичну тематику.

Видатна польська письменниця Еліза Ожешко в листі до етнографа Я.Карловича так писала про ФРавіту-Гавронського: "Є він одним з українофілів, значна група яких починає творити в Києві Явище дуже цікаве. Обмінялась кількома листами з іншим членом цієї групи п.Нейманом, і все це розбудило в мене бажання вивчити малоросійську мову і заглянути до тієї літератури, що й зроблю наступної зими" (249).

Ч.Нейман, про якого йдеться в листі Е.Ожешко, також співробітничав з "Киевской стариной". Загалом же він займався українськими історією, археологією, етнографією, літературознавством. Одна з кращих його праць на історичну тематику — "Старая Брацлавщина и ее люди" — друкувалася в кількох числах "Киевской старины" за 1889 р. Використавши архівні матеріали, автор (особливо в другій частині цієї праці) показав, як поляки після Люблінської унії 1569 р. колонізовували Поділля, захоплюючи тут землі й державні посади.

Розповідаючи про одного з прийшлих поляків, який перед Хмельниччиною зайняв посаду брацлавського земського судді, Ч.Нейман пише: "Це був один з кращих представників незліченної кількості кар'єристів і шукачів щастя в далекій хлібній Україні, які пізніше набули голосної слави невизнаних цивілізаторів дикої країни, а ще більше колонізаторів і упорядників безлюдних просторів. Стара байка про марні набутки польського плуга на східних пустищах держави зводиться, якщо взяти Брацлавщину, по суті до того, що ці колонізатори потрапляли найчастіше не на безлюдні простори, а поселялися серед місцевого осілого населення, котре й прибирали до своїх рук" (250). Всього ж Ч.Нейман опублікував в "Киевской старине", за нашими підрахунками, 17 своїх праць. Ще й тепер викликають інтерес його дослідження з української етнографії, такі, скажімо, як "Куплетні форми народної південноросійської пісні", опубліковані в "Киевской старине" 1883 р, та "Українські думи Річ про козацький епос русинів" — 1885 р. в журналі "Атенеум".

В цій останній праці Ч.Нейман проаналізував 20 козацьких дум у 73-х варіантах (загалом там вміщено 21 думу, але авторство однієї з них — про смерть бандуриста —

приписується О.С.Афанасьєву-Чужбинському, отже, скоріше за все це не народна дума). Звичайно, і до нього дослідники приділяли козацьким думам велику увагу, у тому числі такі авторитети, як М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов. Проте, аналізуючи форму і зміст дум, Ч.Лейман вніс дещо нове у їх вивчення, хоча основне його завдання, як відзначав журнал "Киевская старина", полягало в іншому — ознайомити з ними якомога ширше коло поляків (251). І з ним він успішно справився.

Треба сказати, що польські етнографи другої половини XIX ст., продовжуючи справу своїх попередників А.Чарноцького, З.Д.Ходаковського і В.Залеського (Вацлава з Олеська), зробили великий внесок у вивчення народної пісні і народних обрядів в Україні. Не спинятимемось тут на працях вчених з центральної Польщі, навіть великого О.Кольберга з такими його фундаментальними дослідженнями, присвяченими Україні, як "Волинь", "Покуття" та інші, тим більше, що українські мистецтвознавці З.Болтарович та В.Юзвенко, зробили це з належним умінням (252). Згадаємо лише деякі з праць, написаних поляками з України. Тоді в Кракові виходило періодично багатотомне видання: "Зібрання відомостей до крайової антропології". Польські дослідники-любители надсилали туди (і там друкували) з України багато цікавих матеріалів, які сьогодні є безцінним джерелом ознайомлення з тодішньою народною піснею і обрядами. Одним з них був Т.Стецький, який народився і виріс на Волині — автор, до речі, солідної двотомної праці "Волинь із статистичного, історичного і археологічного погляду", виданої в 1864-1872 рр. у Львові (253).

Безумовно, професіоналом високого класу був І.Коперницький, чия наукова спадщина, за оцінкою З.Л.Золтарович, "збагатила й українську етнографію" (254). І.Коперницький народився і виріс на Київщині, певний час жив на Вінниччині. Закінчивши Київський університет, кілька років служив військовим лікарем в Україні та в Криму, потім повернувся на роботу до своєї альма-матер.

Людина революційно-демократичних поглядів і невтомої енергії, І.Коперницький входив до керівних органів польського підпілля, яке готувало повстання в Україні, а також був одним з організаторів "Товариства таємних польських шкіл". На початку 1863 р., переслідуваний царськими властями, нелегально перебрався до Царства Польського, де взяв

активну участь у повстанні, після поразки якого змушений був емігрувати до Бухареста.

В 1871 р. І.Коперницький прибув до Кракова і власне став першим редактором названого вище "Зібрання". І може саме тим, що виходець з України редагував його, великою мірою пояснюється така значна кількість вміщених у ньому розвідок про українську пісню й побут.

Найбільшим предметом етнографічних зацікавлень самого І.Коперницького стали українські Карпати. Його перу належить фундаментальна праця "Про руських горців у Галичині" (1888 р.), яку І.Франко назвав "першим систематичним дослідженням українців Карпат" (255).

На сторінках "Зібрання" у 80-х роках було надруковано кілька праць Ю.Мошинської, у тому числі "Звичаї, обряди і весільні пісні українського народу з околиць Білої Церкви", "Купайло. Тут же щорічні забави та інші з додатком деяких весільних обрядів і пісень українського народу з околиць Білої Церкви". Там же було опубліковано і зібрані нею "Казки і загадки українського народу" (36 казок і 156 загадок) /256/.

Багато таких же цікавих матеріалів про народні пісні та обряди Волині надіслала у 80-х роках до цього ж щорічника С.Рокосовська. Один з таких матеріалів, зібраних нею у селі Юрковщина і опрацьованих Коперницьким, не пройшов повз увагу І.Франка, який зробив на нього доброзичливий аналіз-рецензію (257). В цьому ж "Зібранні" друкувалися дослідження Б.Поповського, а також Л.Стадницької про весільні обряди і пісні на Вінниччині, А.Брикчинського — про народні обряди і пісні на Поліссі (258). Лише в двох томах збірника — сьомому і дванадцятому — вміщено понад 400 українських весільних пісень, зібраних на Волині, Поділлі та Галичині (259).

Усі ці та інші видання українських народних пісень та обрядів, зроблені польськими дослідниками в той період, важко переоцінити. Такий визнаний авторитет, як академік О.Білецький, писав, що "величезний вклад в українську фольклористик[^] зробили польські збирачі, починаючи збіркою Вацлава з Одеська і продовжуючи монументальним виданням Краківської Академії "Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej" (260). Додамо до цього, що такий же вклад, як свідчить наведений тут фактичний матеріал, польські вчені внесли і в багато інших галузей науки в Україні.

§ 7. Ситуація в роки першої світової війни

Настав 1914 рік, а з ним — і перша світова війна. Ніхто тоді не міг передбачити, що принесе вона людству взагалі і полякам зокрема. А поки що її початок приніс останнім певні пом'якшення щодо задоволення їх національно-культурних потреб. Царизм, хоч і з великим небажанням, змушений був, однак, піти на це. Воєнна обстановка підштовхувала його до цього. Йшли дні й місяці, війна затягувалася. Тому дорожили кожним солдатом, без них виграти війну було неможливо. У царському війську налічувалося щонайменше 500 тис. поляків. Їх ставлення до війни, до служби в діючій армії важило багато. Заклик тодішнього головнокомандуючого російськими збройними силами великого князя Миколи Миколайовича воювати пліч-о-пліч з росіянами до переможного кінця з тим, щоб об'єднати всі польські землі під скіпетром, звичайно ж, російського самодержця з туманною обіцянкою запровадити на польських землях самоуправління, був сприйнятий неоднозначно. Що стосується польських правих політичних партій, то серед них ця відозва здобула відгук. 8 (21) серпня 1914 р. на урочистому засіданні Державної думи В.Яронський зачитав від імені польських депутатів ("Польського кола") декларацію, в якій проголошувалася тотожність інтересів Польщі й Росії "у розпочатій війні між слов'янським і німецьким світом" (цей вислів потім дуже часто повторювався у виступах польських депутатів, політичних і громадських діячів, журналістів). Подібну декларацію виголосив того ж дня у Державній раді її член поляк А.Мейштович. Таку ж позицію зайняли й представники поляків (а точніше їх імущих класів), на своїх губернських і повітових з'їздах, а також земських зібраннях Київщини, Поділля, Волині, Рівненщини, Острожщини і т.д. (262).

Проте, незважаючи на таку явну лояльність польського населення до Росії, з початком війни згідно з "Правилами про місцевості, оголошені на воєнному стані", всіх, як на жандармський розсуд, підозрілих поляків було без зайвого розголосу в Україні арештовано і по етапу вислано вглиб імперії (263). Повернулися вони звідти лише після Лютневої революції.

Звичайно, простий польський люд в імперії добре знав, що й до чого. Відозва великого князя на нього особливого

враження не справила. Проте, будучи мобілізованими до війська, поляки, хоч і не дуже охоче, але мусили воювати. А тут ще імператори Німеччини й Австро-Угорщини 5 листопада 1916 р. оголосили акт про відновлення Польської держави, однак лише в межах тих її земель, які були під владою Росії. Ті ж польські землі, які вони захопили самі, повертати не збиралися.

Однак царизм не поспішав бодай чимось поступатися полякам в їх державницьких прагненнях. Даремно головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов, підтриманий впливовим начальником штабу верховного головнокомандуючого генералом М.Алексєєвим, з метою підвищити боєздатність воїнів польської національності у царському війську благав уряд покласти край політиці невизначених обіцянок і прийняти певні конкретні рішення, які були б не гірші за ті, що полякам запропонували Центральні держави (264).

Міжнародна громадськість також здійснювала в цьому питанні тиск на царизм. Восени 1916 р. його, наприклад, не на жарт стривожила телеграма президенту США В.Вільсону, послана В.Серошевським і Ш.Лемпівським від імені Центрального національного комітету і Ліги польської державності, які об'єднували ряд польських політичних партій. В ній висловлювалося прохання захистити поляків, які перебували у Росії в безправному становищі (265). Знаменитий польський піаніст І.Падеревський, використовуючи свої дружні стосунки з американським президентом, теж переконував його допомогти польському народові. І як відомо, В.Вільсон, щоправда вже на початку 1917 р., таки виступив з вимогою відновити незалежну Польську державу з виходом до моря.

Після довгих роздумів, хитань і дискусій царський уряд ввів у ході війни деякі послаблення в місцевому самоуправлінні поляків, у запровадженні польської мови в адміністративних установах і школах. Практично вони нічого не дали, оскільки невдовзі територія Царства Польського була захоплена наступаючими німецькими та австро-угорськими військами.

Однак ці послаблення певною мірою позначилися на правовому становищі польської національної меншини в Україні, особливо після того, як сюди ринули тисячі евакуйованих з Царства Польського. Поляків почали брати на службу в різні державні установи. "Зросла кількість

інженерів, техніків, бухгалтерів, банківських працівників, — пише польська дослідниця В.Найдус, маючи на увазі поляків. — Збільшилося число державних чиновників-поляків. Поповнюючи поріділий внаслідок мобілізації адміністративний апарат, дедалі менше уваги зверталось на походження й національність претендента" (266).

Масова поява біженців у 1915 р. викликана була німецьким наступом на Східному фронті у Польщі Російські війська змушені були відступати, евакуювавши з Царства Польського значну частину підприємств і населення вглиб імперії, у тому числі в Україну. Тисячі біженців потяглися сюди. Лише з половини вересня до половини грудня 1915 р. через київський репатріаційний пункт пройшло, за нашими підрахунками, зробленими на архівних матеріалах, 82,6 тис. біженців (267). Частина їх осіла в Києві, інші — поїхали в глибинні райони України і в російські губернії. Звичайно, серед біженців були й і українці (із західних районів імперії), і росіяни, і представники інших національностей (навіть, як не дивно, німці). Однак, як свідчать списки біженців (які є в архівних справах), абсолютну більшість з них становили поляки.

Серед біженців переважали висококваліфіковані робітники, інженерно-технічний і адміністративно-господарський персонал евакуйованих заводів та фабрик, головним чином металісти, найбільше з Варшави. Наприклад, на київський "Арсенал" прибуло 200 робітників з подібного за профілем варшавського підприємства (268).

Найбільше евакуйованих підприємств осіло в Харкові Саме на Харківщину було переведено 12 заводів (а також два банки), в Катеринославську губернію — 8 заводів, на Київщину — 2, по одному — в Херсонську, Полтавську і Чернігівську губернії. А всього в Україну евакуювалося 25 заводів з Царства Польського (269). Багато польських робітників опинилося на заводах Кам'янського, Юзівки, Маріуполя, Олександрівська та інших промислових міст Півдня України.

Евакуації підлягали також установи, навчальні заклади. Чимало їх також потрапило в Україну. У Харкові розмістився, наприклад, сільськогосподарський інститут з Пулав під Варшавою. Чоловічі й жіночі гімназії з Любліна, Седлец, Хелмна, Замостя були евакуйовані до Києва, Одеси, Миколаєва, Харкова, Чернігова та інших міст України (270).

Загалом же в Чернігівській губернії затрималося 17 тис. поляків, у Катеринославській — 24 тис., Харківській — 19

тис. Київській — 30 тис. Херсонській — 4,5 тис, Полтавській — 12,6 тис. Волинській — 6,5 тис. Подільській — 3,8 тис, у Таврійській — 2,1 тис. чол. Всього Україна прийняла тоді 1120 тис. польських біженців (271).

Серед евакуйованих було багато жінок та дітей. Це породжувало значні соціальні проблеми. Треба було створити людям якісь більш або менш пристойні умови для життя, забезпечити засобами до існування, працевлаштувати. Цим займалися як органи влади, так і створені спеціально для цього і громадські організації. Вони розподіляли продукти харчування, організовували першу лікарську допомогу і т.д. В Києві, зокрема, з цією метою діяли Польський порятунковий комітет, філія всеросійського польського Центрального громадського комітету.

В Україні також опинилося багато поляків-військовополонених з німецької та австро-угорської армій, з тих 100 тисяч чоловік, яких взяла в полон російська армія (272). Точніше кількість полонених встановити важко. В різних джерелах наводяться різні цифри, але в Україні їх, очевидно, перебувало кілька десятків тисяч. За припущеннями П.М.Калениченка, зокрема, тут налічувалося 500-600 тис. польських біженців і військовополонених разом (273). На наш погляд, ця цифра надто завищена. Як і евакуйовані, військовополонені працювали на промислових підприємствах та в поміщицьких маєтках. Контактуючи з місцевим населенням, всі вони поступово втягувалися, особливо після Лютневої революції 1917 р, в суспільно-політичні процеси в Україні, чимало — на боці більшовиків. Звичайно, ніхто з них тоді не знав, до чого це приведе, які потрясіння чекають на них, які бурі пронесуться над їхніми головами в недалекому майбутньому, і що не одна та голова злетить невдовзі з плечей. Однак все це — тема окремої розмови.

* * *

Не всі аспекти життя польської національної меншини в Україні у досліджуваний період тут висвітлено. Остеронь, зокрема, залишилися такі важливі питання, як політика царизму щодо задоволення її духовних потреб, громадсько-політичні процеси в її середовищі, її внесок в культурне життя в Україні тощо. Річ у тім, що дана публікація є лише фрагментом значно більшої за обсягом і ширшою за проблематикою праці, де всі опущені тут питання дістануть, на що автор сподівається, своє належне висвітлення.

1. Центр. держ. арх. України (далі — ЦДІА України), ф.442, оп.626, спр-550, арк.7.
2. Там само, оп.523, спр.164, арк.1-9; оп.615, спр.34, арк.1-3-
3. Там само, оп.830, спр.186, арк.1-4.
4. Там само, оп.186, спр.265, арк.1-33; спр.390, арк.1-13; оп.524, спр.56.
5. Там само, оп.697, спр.306, арк.1-12.
6. Там само, оп.815, спр.498, арк.1-53; оп.814, спр.491, арк.2.
7. Там само, оп.821, спр.291, арк.49-53, 55-58, 75-76.
8. Там само, оп.820, спр.371, арк.1-8.
9. Там само, оп.173, арк.1-8.
10. Там само, оп.820, спр.376, арк.1-16.
11. Там само, оп.797, спр.32, арк.1-9; оп.792-а, спр.204, арк.1-3; ф.274, оп.Л, спр.2799, арк.49; оп.855, спр.187, арк.7-8.
12. Там само, ф.442, оп.864, спр.17, арк. н/н.
13. Там само, оп.853, спр.159, арк.1-2.
14. Там само, оп.864, спр.17, арк.34-36.
15. Там само, арк.39-41.
16. Там само, оп.818, спр.104, арк.1-24.
17. Там само, ф.707, оп.261/1865, спр.18.
18. Там само, оп.814, спр.491, арк.1
19. Там само, оп.821, спр.291, арк.77-81; оп.814, спр.39, арк.1-8.
20. Там само, оп.817, спр.271, арк.1-16.
21. Там само, ф.1262, оп.1, спр.43, арк.61-67.
22. Там само, ф.442, оп.625, спр.416, арк.2-3.
23. *Горин П.О.* Национальная политика царизма в Польше в XX веке // *Борьба классов*. — 1933. — № 10. - С.63.
24. ЦДІА України, ф.442, оп.816, спр.109, арк.1-12.
25. Там само, спр.507, арк.1-5.
26. Там само, оп.625, спр.416, арк.4 за
27. Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб, 1873. - Т.ІV. - С.180.
28. *Марахов Г.Л.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — Киев, 1967. С.30.
29. Военно-статистический сборник: Россия. — СПб, 1871. — Вып.ІV. — І отдел. — С.94.
30. Труды этнографическо-статистическом экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским. - СПб, 1872. - Т.7, Ч.І-ІІІ - С.289.
31. *Марахов Г.Л.* Указ. соч. — С.239-240.
32. *Манусевич А.Я.* Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. — М, 1965. — С.9.
33. *Pruszyrski K.* Noc na Kremlu // *Czerwony sztandar* (Wilnius). — 1989

2,5 grudnia.

14. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji 1863-1914. — Wrocław e.a., 1978. — S.57,59.
15. Ibid. — S.64,67.
36. Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały. — Wrocław e.a. 1970. — S.169; Pietrzak-Pawłowska I. Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905. — Warszawa, 1955. — S.200.
37. Попруга В.А., Каракаш П.З., Базарянинов В.К. Вехи столетней истории. Краткий очерк истории Днепровского ордена Ленина металлургического комбината имени Ф.Э.Дзержинского. — Днепропетровск, 1989. — С.8-9.
38. Polska klasa robotnicza: Zarys dziejów. Lata 1870-1918. — Warszawa, 1978. — T.I. — Cz. 2 — S.926.
39. Różewicz J. Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918). — Wrocław e.a., 1984. — S.247.
40. Bieniarzówna J. Polska kadra techniczna w Rosji na przełomie XIX i XX wieku // Studii z historii gospodarczej i demografii historycznej — Kraków, 1975. — S.280-282; Łukawski Z. Op. cit. — S.57.
41. Гливиц Н. — Железная промышленность России: Экономико-статистический очерк. — СПб, 1911. — С.19.
42. Попруга В.А. и др. Укаа соч. — С.4; Огонь Прометея Очерки истории завода им. Дзержинского. — Днепропетровск, 1969. — С.17,21.
43. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К, 1962. — Ч II — С.319.
44. Железная промышленность южной России в 1905 году. — Харьков, 1916. — Табл. 4-6, 14.
45. Огонь Прометея. — С.13.
46. Шолянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века — М, 1953. — С.61; Нестеренко О.О. Назв. праця. — С.316.
47. Pietrzak-Pawłowska I. Op. cit. — S.200-201; Нестеренко О.О. Назв. праця. — С.69.
48. Попруга В.А. и др. Указ соч. — С.10; Нестеренко О.О. Назв. праця — С.485.
49. Дерев'янкін Г.І. Промисловий переворот на Україні. — К,1975. — С.224.
50. Огонь Прометея. — С.11.
51. Історія Української РСР. — К., 1978. — Т.4. — С.16, 241-242.
52. Нестеренко О.О. Назв. праця. — С.385.
53. Огонь Прометея. — С.13.
54. Попруга В.А. и др. Укаа соч. — С.22.
55. Polska klasa robotnicza- T.I. — Cz2 — S.926; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. — М, 1954. — С.158.
56. Polska klasa robotnicza- — T.I. — Cz.2. — S.926.

57. Uprzysławienie ziem polskich- — S.169.
58. Łukawski Z. Op. cit. — S.55-56.
59. Pietrzak-Pawłowska J. Op. cit. — S.200-201.
60. Шполянський Д.Л. Указ. соч. — С.108, 110; Нестеренко О.О. Назв. праця. — С.490; Огонь Прометея. — С.13.
61. Łukawski Z. Op. cit. — S.59.
62. Pietrzak-Pawłowska J. Op. cit. — S.201.
63. Polska klasa robotnicza- — T.I. — Cz.2. — S.926.
64. Ibid. - S.926-927.
65. Łukawski Z. Op. cit. — S.60.
66. Polska klasa robotnicza. — T.I. — Cz.2. — S.927.
67. Понруза В.Л. и др. Указ. соч. — С.9.
68. Polska klasa robotnicza- — T.I. — Cz.2 — S.937.
69. Łukawski Z. Op. cit. — S.117-118.
70. Ibid. - S.38.
71. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897г. Т.VII - Волынская губерния. - СПб, 1904. - С.XVII
72. ЦДІА України, ф.442, оп.642, спр.497, арк.8-10.
73. Марахов Г.Н. Указ. соч. — С.31.
74. Труды этнографическо-статистической экспедиции... — С.289-291
75. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки XIX ст.). - К, 1959. - С.88.
76. Отчет по Главному Комитету об устройстве сельского состояния за девятилетие с 19.11.1861 г. по 19.11.1870. — СПб, 1870. - С.76.
77. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. Материалы и документы. — Киев, 1963. — С.98-99; Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Политические сочинения - М, 1908. - Т. I- С.219-220.
78. Отчет по Главному комитету. — С.76.
79. Теплицький В.П. Назв. праця. — С.125.
80. Польские колонии в Юго-Западном крае на счет русской казны — Почаев, 1911. - С.8.
81. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну II Літературно-публіцистичні праці. — К, 1970. — Т.1 — С.448
82. Познанский В.С. — Воспоминания. — М, 1913. — С.11
83. Марахов Г.Л. Указ. соч. - С.239-240.
84. ЦДІА України, ф.442, оп.642, спр.497, арк.6
85. Теплицький В.П. Назв. праця. — С.160.
86. Труды этнографическо-статистической экспедиции... — С.289-297.
87. Теплицький В.П. Назв. праця. — С.161.
88. ЦДІА України, ф.442, оп.637, спр.300, арк.11-12; оп.620, спр.404, арк.2-5
89. Там само, оп.846, спр.155, арк.1-23.
90. Там само, оп.847, спр.254, арк.1-3

91. Там само, оп.709, спр.24, арк.17.
92. Там само, оп.638, спр.402, арк.2-3; оп.642, спр.497, арк.7.
93. Там само, оп.641, спр.704, арк.Н-12.
94. Там само, оп.668, спр.402, арк.4.
95. Труды этнографическо-статистической экспедиции- — С.289-290.
96. Складено за: *Правобережец В.* Политика польских руководящих сфер по отношению к Украине. — М, б.г. — С.21.
97. *Bartoszewicz J.* Na Rusi polski stan posiadania. — Kijów, 1912. — S.41, 43, 45, 47.
98. Ibid. — S.61-62.
99. *Maliszewski E.* Polacy i polskość na Litwie i Rusi. — Warszawa, 1914. — S.27-29; *Нестеренко ОО.* Назв, праця. — С.7; *Теплицький В.П.* Назв, праця. — С.165;
100. *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. — Kraków — Warszawa, 1897. — Т.III - S.59.
101. *Степанишина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. — К, 1930. — С.123.
102. Там само.
103. *Maliszewski E.* Op. cit — S.27-29.
104. *Степанишина О.* Назв, праця. — С.210.
105. *Kossak-Szczucka Z.* Pożoga: Wspomnienia z Wołynia, 1917-1919. — Kraków, 1923. - S.6.
106. *Ślisz A.* Prasa Polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915-1919). — Warszawa, 1968. - S.40.
107. *Krahelska H.* Wspomnienia rewolucjonistki. — Warszawa, 1957. — S.12.
108. *Tegoborski W.* Polacy Związku Radzieckiego. — Moskwa, 1929. — S.33-35; *Grosfeld L.* Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. - Warszawa, 1956. - S.111
109. *Лозинський М.* Війна і польська політична думка — Львів, 1916. — С17-18.
110. Труды этнографическо-статистической экспедиции... — С.290-291.
111. *Maliszewski E.* Op. cit. — S.29.
112. *Манусевич А.Я.* Указ. соч. — С.13.
113. *Степанишина О.* Назв. праця. — С.226.
114. Труды этнографическо-статистической экспедиции.. — С.290-291.
115. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні в XIX ст. — К., 1972. - С.71.
116. Підраховано за: *Теплицький В.П.* Назв. праця. — С.120
117. *Теплицький В.П.* Назв. праця. — С.213.
118. *Polska klasa robotnicza-* — Т.I. — Cz.2. — S.927.
119. *Bartoszewicz J.* Op. cit. — S.30.
120. *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. — К, 1930. — Т.II. — С.196; *Мельник Л.Т.* Назв. праця. — С.71; Історія Української РСР. — К., 1978. — Т.3. — С.364.

121. *Blum L.* Polacy w Rosji carskiej i w Związku Radzieckim // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. — 1966. — № 1 — S.197; *Grosfeld L.* Op. cit — S.17; *Sierocka K.* Polonia Radziecka, 1917-1939. — Warszawa, 1968. — S.17.
122. Складено за: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — СПб, 1905. — Т.II - С.X — Табл.XIII а.
123. *Усенко П.Г.* На нашій і своїй землі // *Літературна Україна*. — 1990. — 13 груд.
124. Центр, держ. арх. вищих органів влади та управління України, ф.413, оп.І, спр.53, арк.І.
125. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. - Харків, 1928. - СХV. I-XVII, 42.
126. Там само. — СХV.
127. Первая всеобщая перепись населения — Т.XXXII: Подольская губерния. — СПб, 1904. - CVI, 2-3.
128. Первая всеобщая перепись населения. — Т.VII: Волынская губерния. — С.2-3, 90-91, табл.XIV; Том XVI: Киевская губерния. - СПб, 1904. - С.2-3.
129. *Bartoszewicz J.* Op. cit. — S.18-19.
130. Первая всеобщая перепись населения- TXLVII. Херсонская губерния. СПб, 1904. - С.90.
131. *Slisz A* Op. cit. — S.29-30.
132. *Короленко В.Г.* История моего современника // *Собр. соч.* — М, 1954. - Т.V. - С.102.
133. *Krahelska H.* Op. cit — S.13.
134. *Maliszewski E.* Op. cit. — S.29.
135. Подано за: *Wojskowy Przegląd Historyczny*. — 1966. — № 3. — S.193.
136. *Bartoszewicz J.* Op. cit. — S.22-23.
137. *Кондрацький А.А.* Поляки на Україні // *Укр. іст. журн.* — 1991, — № ІZ - С.95.
138. Polska klasa robotnicza - Т.I. — Cz.2. - S.931.
139. Вирахувано за: Первая всеобщая перепись населения - Т.XVI: Киевская губерния. — С.2-3; TXXXII: Подольская губерния. — С.49, табл. VII.
140. Первая всеобщая перепись населения- Т.XIII: Екатеринославская губерния. - СПб, 1904. - CVIII, 38-39; Т.XLVII: Херсонская губерния. — CVII, 90.
141. Polska klasa robotnicza- — Т.I. — Cz.2. — S.933.
142. Первая всеобщая перепись населения- — Т.XIII: Екатеринославская губерния. — С.74, 146-147; *Lukawski Z.* Op. cit — S.57.
143. *Roziewicz J.* Op. cit. — S.205.
144. *Najdus W.* Polacy w Rewolucji 1917 Roku. — Warszawa, 1967. — S.39, *Lukawski Z.* Op. cit. — S.57,91; *Dom Polski. Kalendarz popularny na rok zwyczajny 1913.* Odesa, 1913. — S.133.

145. Первая всеобщая перепись населения- Т.XVI: Киевская губерния. - С.2-3; *Bartosiewicz J.* Op. cit — S.14.
146. Первая всеобщая перепись населения- Т.XLVII: Город Одесса. — СПб, 1903. - С.VL
147. *Bartoszewicz J.* Op. cit. — S.14; *Rózewicz J.* Op. cit. — S.243, 247.
148. Первая всеобщая перепись населения- — Т.XLVII: Город Одесса. - С.VI, 14-15.
149. Підраховано за: Первая всеобщая перепись. — Т.XLVII: Город Одесса. - Табл.VII, XXII.
150. Там само. — Табл. XXIII. — С.152-151
151. Первая всеобщая перепись населения — Т.XXXII: Подольская губерния. — С.XI.
152. Там само - С.256-257. - Табл.XXIV.
153. *Japoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918 // *Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej*, — Wrocław e.a., 1987. — S.255.
154. *Lukawski Z.* Op. cit. — S.112-113, 115.
155. *Bieniarzówna J.* Op. cit. — S.280.
156. *Поньга В.Л. и др* Указ. соч. — С.22-23.
157. *Drzewiecki P.* *Adamiecki Karol* // *Polski Słownik Biograficzny.* — Kraków, 1935. - ТI - S.25.
158. *Bieniarzówna J.* Op. cit. — S.184-286.
159. *Lukawski Z.* Op. cit — S.104; *Bieniarzówna J.* Op. cit — S.282-281
160. *Космовска-Церанович Б.* Геологические исследования Станислава Контевича на территории России // История русско-польских контактов в области геологии и географии. — Л, 1972 — С.38-39; *Lukawski Z.* Op. Cit — S.55-56.
161. *Иванов Б.Л., Дублянський В.Л.* Изучение карста Волыно-Подоллии польскими и советскими учеными // Там же. — С.31.
162. *Мельничук И.М.* Роль польских исследователей в изучении фауны моллюсков антропогена Украины // Там же. — С.49.
163. *Paczoski J.* Spis roślin, zebranych na Podolu, w Północnej Bessarabii i koto Zdołbunowa na Wołyniu. — Kraków, 1899; *Paczoski J.* Przyczynek do flory Wołynia. — Warszawa, 1890; *Пачоский Й.* Флора Полесья и прилежащих местностей. Труды СПб Общества естествоиспытателей. — СПб, 1897, — Т.27 та ін.
164. *Пузанов И.Л., Гольд Г.М.* Выдающийся натуралист Пачоский — М, 1965. - С.10.
165. Підраховано за: *Пузанов И.Л., Гольд Г.М.* Указ. соч. — С.68-74.
166. ЦДІА України, ф.707, оп.261, спр.261, арк.4.
167. Там само, оп.37, спр.84.
168. *Вервес Г.Д.* Українська література і слов'янство // Вітчизна. — 1958. - № 9. - С.184.
169. *Brzozowski S.* *Przeborski Antoni Bonifacy* // *Polski Słownik Biograficzny.* - Wrocław e.a., 1985. - Т.XXVIII/ - 4.Z.119. - S.668-669.

170. *Рафес Ю.М.* Польские ученые-воспитанники и сотрудники Киевского университета // Советское здравоохранение. — 1961. — № 4. — С.49; *Podolecki S, Górecki Ludwik* // Polski Słownik Biograficzny, — Wrocław e.a., 1959. — T.VIII/Z — Z.37. — S312-313.
171. *Заболотний Д.К.* В.В.Подвысоцкий как профессор Киевского университета // Русский врач. — 1913. — № 18. — С590.
172. Русский врач. — 1913. — № 18. — С587.
173. Там само.
174. *Марушкина И.М.* Научно-преподавательская деятельность польских ученых в университетах Украины (конец XIX — начало XX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — Киев, 1990. — С.197.
175. Історія Київського університету. — К, 1959. — С.68-69.
176. Historia Nauki Polskiej 1863-1918. — Wrocław e.a., 1987. — T.IV. — CIII — S432.
177. *Рафес Ю.М.* Указ. соч. — С.47-148.
178. *Марушкина И.М.* Указ. соч. — С.198.
179. Цит. за *Марушкина И.М.* Указ. соч. — С.199.
180. Історія Київського університету. — С.117.
181. *Марушкина И.М.* Указ. соч. — С.198-199.
182. *Różiewicz J.* Op. cit — S.232-234.
183. Див; Очерки по истории химии. — М, 1963. — С.292-293.
184. *Świętoślawska-Żółkiewska J.* Lala młodzięncze W. Świtoślawnskiego (1881-1906) // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1981 — № 2. — S1295.
185. Kwartalnik Historii Nauki i Techniki — 1981 — № 2. — S311.
186. Historia Nauki Polskiej — T.IV. — Cz.III. — S132.
187. *Соловьев Ю.М., Старосельский П.М.* Научная деятельность В.В.Свентославского в России // Очерки по истории химии. — М, 1963. — С.296. 298.
188. Там само. — С.293-294.
189. *Różiewicz J.* Op. cit. — S.233.
190. Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию Института. — Киев, 1939.— С.253.
191. *Różiewicz J.* Op. cit — S.232.
192. *Антонович Д.* Ян Станіславський. — Прага, 1926. — С.6.
193. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1908. — С.184-185; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1908. — С.296.
194. *Różiewicz J.* Op. cit. — S.239-241.
195. Физико-математический факультет Харьковского университета — С.41; История отечественной математики. — Киев, 1967. — Т.2. — С.470, *Brzozowski S.* Op. cit. — S.668-669.

196. История отечественной математики. — Т.2. — С.470.
197. Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. — Харьков, 1955. — С.85; Історія Одеського університету за 100 років. — К, 1968. — С.21.
198. *Тимирязев К.А.* Сочинения. — М, 1939. — Т.VIII. — С.76, 147, 156.
199. Физико-математический факультет Харьковского университета... — С.218.
200. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1905-1906. — С.65-66, 116, 151; *Rózewicz J.* Op. cit — S.241.
201. *Łukawski Z.* Op. cit. - S.112-113.
202. *Millak K.* Halicki Napoleon // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław e.ł., 1961. - T.IX/2. - Z.41. - S.247-248; *Rózewicz J.* Op. cit. - S.243.
203. *Rózewicz J.* Op. cit. — S.244-246.
204. История отечественной математики. — Т.II. Passim.
205. Там само. — С.316, 490; Історія Одеського університету. — С.272-276.
206. *Маркевич А.Л.* Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890. — С.423; Физико-математический факультет Харьковского университета- — С.218.
207. *Метелкин А.И.* Л.С.Ценковский. — М, 1950. — С.198.
208. Цит. за: *Васильев К.Т., Занчевская Т.А.* Л.С.Ценковский. — М, 1973. - С.32.
209. *Вернадский В.Л.* Об участии живого вещества в создании почв // *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И.Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине — Киев, 1988. — С.191.
210. Історія Одеського університету. Passim.
211. *Файтгельберг-Бланк В.Р., Гуска Н.Л.* Б.Ф.Вериги (Жизнь и творчество). — Кишинев, 1975. — С.47.
212. Там само. — С.178.
213. *Brzozowski S.* Kamieński Franciszek Dionizy // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław e.ł., 1965. - T.XI/4. - Z.51. — S.530-531.
214. *Rózewicz J.* Op. cit. — S.245.
215. *Маркевич А.Л.* Указ. соч. — С.287-288; *Burchard H.* Jurgielewicz Władysław // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław e.ł., 1965. — T.XI/3. - Z.50. - S.336-337.
216. Історія Одеського університету. — С.74-76; *Rózewicz J.* Op. cit. — S.247.
217. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего Горного училища и его деятельность за первое десятилетие (1899-1909). — Екатеринослав, 1909. — С.96, 100, 103.
218. *Rózewicz J.* Op. cit. — S.248.
219. *Krakowiecka L.* Janowski Ludwik // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław e.ł., 1964. - T.X/4. - Z.47. - S.569-570.
220. *Janowski L.* Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805-1820). - Kraków, 1911.

231. *Багалеї ДМ.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам. - Харьков, 1893-1898. - Т.І; 1904. - Т.ІІ; та ін.
222. *Kłosy.* — 1888. — № 929.
223. *Tygodnik Ilustrowany.* — 1894. — № 4-5. — S.17.
224. *Kłosy.* - 1883. - № 930.
225. *Франко І.Я.* Юзеф Богдан Залеський // Збір. творів: — К., 1980. — Т.27. - С.28.
226. *Tygodnik Powsiechny.* — 1881. — № 21. — S.326.
227. *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков (Исторический очерк). — Ереван, 1962. - С.144.
228. *Кирнів Р.Ф.* Мовою українського народу // Українською музою натхнені — К, 1971. — С.24.
229. *Матях В.М.* Публікація журналу "Киевская старина" // Укр. іст. журн. — 1991. — N 3. — С.87.
230. *Киевская старина.* — 1894. — N 1-3. — С.309-310.
231. *Źródła Dziejowy.* — Warszawa, 1897. — T.V. — S.VII.
232. *Jabtonowski A.* Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // *Pisma.* - Warszawa. 1910. - T.I - S.29-70.
233. *Tego Ź.* Akademia Kijowsko-Mohiłanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi — Kraków, 1899-1900. — S.248.
234. *Див; Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. Киев, 1990. - С.132-133.
235. *Див; Архив Юго-Западной России.* Киев, 1886. — Часть VII. — Т.1.
236. *Ф.Т.* Урок с Запада // Труды Киевской духовной академии, 1901 - Кн.3. - С.469, 475.
237. *Biefikowski W.* Jabłonowski Aleksander Walerian // *Polski Słownik Biograficzny.* Warszawa, 1963. — TX/2 - Z.45. - S.215.
238. *Владимирский-Вуданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от половины XIII — до половины XV века // Архив ЮЗР. — Киев, 1886. - Ч.VII. - Т.I. - С.6.
239. *Korzon T.* Aleksander Jabłonowski // *Kwartalnik Historyczny.* — 1914 - Z.2 - S.167.
240. *Jabłottowski A.* Autobiografia // *Kwartalnik Historyczny.* — 1939. — Z.1. - S.86.
241. *Драгоманов МЛ.* Листи на Наддніпрянську Україну. — С.468.
242. *Przegląd Kulturalny.* - 1909. - № 5. - SJ.
243. *Wójcik Z.* Gawroński (Rawita) Franciszek // *Polski Słownik Biograficzny.* - Kraków, 1949. - T.VII/4. - Z.34. - SJ30.
244. *Rawita-Gawroński F.* Rok 1863 na Rusi. — Lwów, 1902-1903. - T.I-H.
245. *Rawita-Gawroński F.* Filip Orlik, nieznaný hetman Kozacki // *Studya i szkice historyczne, serya II.* - Poznań, 1900.
246. *Rawita-Gawroński F.* Kilka stów o rodzinie i miejscu rodzinnym Tarasa Szewczenko // Ibid.

247. *Rawita-Gawroński F.* Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. — Lwów, 191Z
248. *Ричка В.М., Смолий В.А.* В.Б.Антонович як історик українського козацтва // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9; *Киян О.І.* Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Укр. іст. журн. — 1991 — № 2.
249. Цит. за: *Werwes H.* Tam, gdzie ikwy srebrne fale plyna. — Warszawa, 1972 - S.175.
250. *Нейман Ч.* Старая Брацлавщина и ея люди // Киевская старина. - 1889. - Т.ХХVII. - N 10-12 - С.404.
251. Киевская старина. — 1886. — № 5. — С.155.
252. *Болтарович З.Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. — К, 1966; *Юзвенко В.А.* Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці ХІХ ст. — К, 1961.
253. *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwów, 1864, 187Z — Т.І-ІІ.
254. *Болтарович З.Є.* Назв. праця. — С.109.
255. *Франко І.* O góralach Ruskich w Galicji // Зібр. творів. — 1976. — Т.27. - G351.
256. *Болтарович З.Є.* Назв. праця. — С.128.
257. Див.: *Франко І.Я.* Зібр. творів. — Т.27. — С.210-215.
258. *Болтарович З.Є.* Назв. праця. — С.131-133.
259. *Юзвенко В.А.* Назв. праця. — С.102.
260. *Білецький О.І.* Українська література серед інших слов'янських літератур. — К, 1958. — С.15.
261. *Odezwa Zwierzchniego Wodza Naczelnego gencerał-adiutanta Mikołaja 1(14). VIII. 1914 // Kłosy Ukraińskie.* - 1914. - № 9-10. - S.9.
262. *Kłosy Ukraińskie.* - 1914. - N 9-10. — S.9-11.
263. ЦДІА України, ф.442, оп.864, спр.17, арк.23.
264. Русско-польские отношения в период мировой войны: Документы. - М, Л, 1926. - Док. № 21, 2Z
265. ЦДІА України, ф.385, оп.1, спр.3030, арк.44, 46.
266. *Najdus W.* Op. cit. — S.54.
267. Підраховано за: ЦДІА України, ф.715, оп.1, спр.1686, арк.1-406.
268. Арсенал імені В.І.Леніна. — К., 1964. — С.42-43.
269. *Kwartalnik Historyczny.* — 1957. — N 6. — S.28; *Najdus W.* Op. cit. - S.17.
270. ЦДІА України, ф.1439, on.1, спр.1649, арк.39; *Najdus W.* Op cit — S.7-8.
271. Центр держ. арх. громадських об'єднань України, ф.57, оп.2, спр.180, арк.71
272. *Bagiński H.* Wojsko Polskie na Wschodzie. — Warszawa, 1921. — S.108; *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne.* — Kraków, 1967. - Z.20. - S.66.
273. *Калениченко П.М.* Брати по класу — брати по зброї — К, 1971 — С.12

ЗМІСТ

§ 1. Політика царизму щодо польської меншини після 1863 р.....	3
§ 2. Демографічні процеси в середовищі поляків в Україні у 60-і — 80-і роки	8
§ 3. Соціальна диференціація серед поляків в українському селі	18
§ 4. Подальші демографічні зміни (90-і роки — початок ХХ ст.)	32
§ 5. Вклад польської інтелігенції у розвиток промисловості, науки і вищої освіти в Україні	38
§ 6. Дослідження в галузі гуманітарних наук.....	59
§ 7. Ситуація в роки першої світової війни	73

Підписано до друку 10.93 Формат 60,14 1/16
Ум.друк ари. 5",О^ Обя.-кнд.арк. 5,1®
Тираж 300 Зам. 8Ю Ї»93 р. Цій» догміриа.

Поліграф, д-ш Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського,4